

6/12. YÜZYIL YEMEN ZEYDİ DÜŞÜNCESİ'NİN ŞEKİLLENMESİNDE MUTEZİLE'NİN ETKİSİ

Yusuf GÖKALP*

Öz

İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın 532/1138 yılında imametini ilan etmesiyle birlikte Yemen'de 5/11. Yüzyılın başında ke-sintiye uğrayan Zeydi hakimiyetinin yeniden tesis edildiği görülmektedir. Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteria gibi farklı Zeydi grupların varlığını sürdürdüğü 6/12. yüzyıl, siyasi-itikadi açıdan Zeydi düşüncenin dönün noktalarından biri olarak kabul edilebilir. Mezhep içi çatışmaların yoğun olarak yaşandığı bu dönemde özellikle Hazar bölgesinde varlığını sürdüren Mutezili fikirlerin birtakım şahıslar ve eserler vasıtasıyla Yemen'e taşınması Zeydi düşüncenin gelişim seyri üzerinde yönlendirici bir etki yaratmıştır. Büyük oranda, İmam Ahmed b. Süleyman'ın özel gayretiyle Yemen'e taşınan Mutezili fikirler kısa zaman içerisinde Zeydiler tarafından kabul görmüştür. Bu makalede, ana hatlarıyla, Mutezili fikirlerin Yemen'e geçişi ve 6/12. yüzyıl Yemen Zeydi düşüncesinin şekillenmesindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Yemen, Zeydiyye, Mutezile, Mutarrifiyye, İmam Mütevekkil Alellah, Kadı Cafer b. Abdisselam

Abstract

Mutazilite Influence on the Formation of Zaydite Thought in Yemen in the 6./12. Century

It seems that after the Imam Mutawakkil Ala Allah Ahmad b. Sulaiman declared his imamate in 532/1138, the Zaydite rule which had been interrupted in the early of 5./11. century was reestablished in Yemen. The 6.12. century when the various Zaydite groups such as al-Husainiyya, al-Mutarrifiyya and al-Mukhtariyya continued to exist can be seen, politically and religiously, as one of the turning points of Zaydite thought. In this period during which there was intensive domestic struggle in Zaydism, particularly the transference of some Mutazilite views surviving in Hazar region through some figures and works into Yemen played a controlling influence on the development process of Zaydite thought. The Mutazilite views mainly carried Yemen with special efforts of Imam Ahmad b. Sulaiman were soon adopted by Zaydites there. In this article, transference of Mutazilite views into Yemen and their roles in the formation of the 6.12. century Zaydite thought in Yemen will be generally dealt with.

Keywords: Yemen, Zaydiyya, Mutazila, Mutarrifiyya, Imam Mutawakkil Ala Allah, Qadi Jafar b. Abd al-Salam

* Yrd. Doç. Dr. Çukurova Ün. İlahiyat Fak. İslam Mezhepleri Tarihi

Giriş

Şii gelenek içerisinde yer alan ve 3/9. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Kuzey Yemen’de hakim mezhebi unsur olarak varlığını sürdüren Zeydiyye¹ üzerine son zamanlarda ciddi çalışmalar yapıldığı görülmektedir². Ancak söz konusu çalışmalar daha ziyade Zeydiy-

¹İslam düşünce tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkarak İmametini, Ali-Fatıma soyundan gelen ve kendi adına davette bulunarak imametini açıkça ilan ettikten sonra bizzat mücadele meydanına çıkan alim, zahid, cesur vb. şartları haiz kimsenin hakkı olduğunu savunan Zeydiyye, (bkz. Naşi el-Ekber, Ebu’l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari, *Mesailü’l-İmame-Kitabu’l-Evsat fi’Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971, 42; er-Rassas, Ahmed b. el-Hasan, *Misbahu’l-Ulum fi Ma’rifeti Hayyi’l-Kayyum el-Ma’ruf bi Selasine Me-sele*, thk. M.A. Kafafi, Beyrut 1971, 22-24; eş-Şehristani, Ebu Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve’n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1996, 1/179) günümüzde Sa’da şehri merkez olmak üzere Kuzey Yemen’de varlığını sürdürmektedir. (Zeydiyye’nin Yemen tarihi ile ilgili olarak bkz. Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbasi el-Alevi, Siretül-Hadi ile’l-Hak Yahya b. el-Hüseyn, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1972; Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kasım b. Muhammed b. Ali, *Gayetü’l-Emani fi Ahbari’l-Katri’l-Yemani*, thk. Said Abdulfettah Aşur, Kahire 1968, 166 vd.; Abdullah b. Abdilkerim el-Yemeni el-Curafi, *el-Muktetaf min Tarihi’l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezir, Beyrut 1987; Eymen Fuad Seyyid, *Tarihu Mezahibi’d-Diniyye fi Biladi’l-Yemen*, Kahire 1988, 209-259; İsamuddin Abdurrauf el-Figi, *el-Yemen fi Zülü’l-İslam*, San’a 1081, 107-127) Efdal olan kişi dururken mefdul olan kişinin imametini mümkün kabul eden Zeydiyye, başta imamet olmak üzere itikadi konulardaki görüşleri ve Ehl-i Beyt’e mensup bir topluluk olarak iktidarı elde etme konusundaki aktif tavırlarıyla diğer Şii fırkalardan ayrılmaktadır. (el-Eşari, Ebu’l-Hüseyn Ali b. İsmail, *Kitabu Makalati’l-İslamiyyin ve İhtilafu’l-Musallin*, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980, 65; el-Mansur Billah, Abdullah b. Hamza b. Süleyman, *el-İkdu’s-Semin fi Ahkami’l-Eimmeti’l-Hadin*, thk. Abdusselam b. Abbas el-Vecih, Amman 2001, 43-70; Bozan, Metin, “Şii Fırkaların Tasnifi, Nispet Edildikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme”, *DÜİFD.*, C.VI, sayı 1 (2004), 24-25; Yusuf Gökarp, “İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye’nin İmamiyye’ye Yönelik Eleştirileri”, *ÇÜİFD*, c. 14/1, (Ocak-Haziran 2014), 91-97) Zeydiyye, İslam tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkarak günümüze kadar varlığını sürdürebilen siyasi ve itikadi nitelikli bir mezhep kimliği taşımaktadır. (Bkz. Gökarp, “Zeydiyye” mad., *DİA*, c. 44 (2013), 328-331)

² Büyük çoğunluğu Yemen’de, önemli bir kısmı ise Batı kütüphanelerinde bulunan Zeydiyye mezhebinine ait çok sayıda yazma eserin (Yemen’deki özel şahıs kütüphanelerinde bulunan yazma eserler için bkz. Abdusselam Abbas el-Vecihi, *Masadiru’t-Turasi fi’l-Mektebati’l-Hassa fi’l-Yemen*, I-II, San’a 2002, el-Vecih, Abdusselam b. Abbas, *A’lamü’l-Müellifini’z-Zeydiyye*, Amman 1999; Türkiye’de bulunan az sayıda yazma eser için bkz. Doğan, İsa, *Zeydiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996, 5-8; Berlindeki Yazmalar için bkz. Wilhelm Ahlwordt, *Verzeichis der Arabihen Handsehriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1887; Milano Ambrossiano kütüphanesindeki yazma-

ye'nin doğuşu, teşekkül süreci, öğretileri ve Şii gelenek içerisindeki yeri üzerine yoğunlaşmaktadır. İlk dönem Zeydi tarihi ve kültürü ile alakalı bu çalışmaların yanı sıra son zamanlarda Zeydi düşüncenin tarihi gelişiminin açıklığa kavuşturulması açısından oldukça önem arz eden Zeydiyye-Mutezile etkileşimi üzerine de müstakil çalışmalar yapılmaktadır³. Söz konusu çalışmaların neticesinde, Zeydiyye mezhebinin öğretileri ve ilk dönem tarihi hakkında önemli oranda bilgi sahibi olmamıza karşılık Zeydilerin sonraki tarihlerinin yeterince aydınlatıldığını söylemek henüz mümkün gözükmemektedir. Bu çerçevede, son yapılan bazı çalışmalarda dikkatler, Mu'tezili fikirlerin 5/11. Yüzyıldan sonraki tarihi seyrine ve Mutezile'nin Zeydi düşünce içerisinde nasıl kendisine yer edinerek varlığını devam ettirdiği konusuna çekilmektedir⁴. Zeydiyye-Mutezile etkileşimi üzerine yapılacak çalışmalar her iki din anlayışının sonraki tarihlerinin daha sağlıklı analizi açısından bize ışık tutacaktır. Bu makalede de Mu'tezili fikirlerin Yemen'e geçişi, burada Mu'tezili görüşlerden etkilenen ilk Zeydiler ve kısaca Yemen Zeydi düşüncesinin şekillenmesinde Mutezile'nin etkisi üzerinde durulacaktır.

İmamet iddiaları çerçevesinde siyasi bir hareket olarak ortaya çıkan Zeydiyye, özellikle Kasım b. İbrahim er-Ressi ve el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in görüşleri etrafında şekillenerek itikadi bir yapıya kavuşmuştur. 122/740 yılında Emevilere karşı iktidarı ele geçirmek amacıyla isyana kalkışan Zeyd b. Ali'ye nispetle Zeydilik

---

lar için bkz. E. Griffini, *Lista di Manocritti Arabi nuovo fonda della Biblioteca Ambrossana di Milano*, RSO, VIII (1917), 604 vd; Fuat Sezgin, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, c.1. cüz 3, Arap. Çev. Mahmud Fehmi Hicazi, 1983, 1/328-333) ortaya çıkması ve yayınlanmaya başlamasıyla birlikte Zeydiyye hakkında yapılan çalışmalarda da ciddi artış görülmektedir. Zeydi kaynaklar ve Zeydiyye hakkında yapılan çalışmalarla ilgili olarak bkz. Kadir Demirci-Mehmet Ümit, "Zeydi Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslami İlimler Dergisi*, yıl 6, sayı 1, (Bahar 2011), ss. 347-367.

³ Bu konuda Türkiye'de yapılan en dikkat çekici çalışmalardan birisi olarak bkz. Mehmet-Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010.

⁴ Bkz. Osman Aydın, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003, 255-260; Jan Thiele, "Propagating Mu'tazilism in the VIth/XIIth Century Zaydiyya: The Role of al-Hasan al-Rassas", *Arabica*, 57 (2010), 536-558; Mahmut Ay, "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", *İslamiyat*, c. 6, s. 1 (Ocak-Mart 2003), ss. 129-148.

olarak isimlendirilen ve iktidarı ele geçirme konusundaki yaklaşımıyla aktif Şiilik olarak tasnif edilen bu siyasi-itikadi hareket Taberistan ve Yemen’de elde edilen başarılarla ilk devletlerini kurarak tarihteki yerlerini almıştır. Emeviler ve Abbasilere karşı giriştikleri iktidar mücadelesinde başarılı olamayan Zeydiler, faaliyetlerini merkezden uzak ve kısmen otorite boşluğu olan bölgelere kaydırmışlardır. Bu çerçevede 270/884 ile 316/928 yılları arasında Taberistan’da sağladıkları hâkimiyet kısa süreli olsa da Zeydilerin bölgedeki varlığı bir müddet daha devam etmiştir. Hasan b. Zeyd tarafından tesis edilen ve en-Nasır li’l-Hak unvanıyla bilinen Ebu Muhammed el-Hasan b. Ali’nin görüşleri etrafında şekillenen Taberistan Zeydilerinin, özellikle Mutezile’ye paralel görüşleri savundukları görülmektedir⁵.

Zeydiyye’nin Yemen’deki hakimiyeti ise, el-Hadi İle’l-Hak olarak bilinen ve Kasım b. İbrahim’den sonra önemli Zeydi kelamcılarında kabul edilen İmam Yahya b. Hüseyin tarafından 280/893 yılında tesis edilmiştir. Yahya b. Hüseyin’den sonra Hadeviyye olarak da tasnif edilen Yemen Zeydilerinin bölgedeki bu ilk hâkimiyeti el-Mehdi Lidinillah Hüseyin b. Kasım’ın 404/1013 yılındaki ölümüyle kesintiye uğramıştır. 439/1047 yılında bölgenin Süleyhilerin kontrolüne geçmesiyle ilk Zeydi devleti son bulmuştur. Sa’da, Necran, Zimar, Esafit, Havlan, Rayde, Hemdan gibi belli başlı yerleşim bölgelerinde varlıklarını sürdüren Zeydiler siyasi hâkimiyetlerini kaybetmekle birlikte fikri açıdan canlılıklarını muhafaza etmişlerdir.

A. Zeydiyye-Mutezile Etkileşiminin Tarihi Arka Planı

Konunun önemine binaen Mutezili fikirlerin Yemen’e geçişinden önce kısaca erken dönem Zeydiyye-Mutezili etkileşimi üzerinde durmak istiyoruz. Mezhep esasları açısından Zeydiyye ile Mutezile’nin aynı itikadi görüşleri paylaştıkları ve hatta Zeydiyye’nin itikadi anlamda Mutezili olduğu ve görüşlerini bütünüyle Mutezile’den

⁵ Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan’da Yayılışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1999, 94-108. Taberistan Zeydileri ve Mu’tezililer arasındaki ilişkiler için bkz. Mehmet Ümit, “Hazar Zeydileri ve Mutezililer”, *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, s. 1 (Bahar 2011), ss.231-254.

ödünç aldığı yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Kasım b. İbrahim tarafından ortaya konan Zeydi mezhep esaslarından ilk üçünü oluşturan tevhid, adalet ve el-va'd ve'l-void ilkelerinin Mutezile'nin beş esasının üçüyle aynı adı taşıması bu kanaatleri pekiştirmektedir. Ancak yapılan çalışmalar Kasım b. İbrahim ile çağdaşı Mutezililer arasında görüşmelerin yapıldığına dair⁶ pek fazla bilginin olmadığını göstermektedir⁷. Öte yandan Yahya b. Hüseyin tarafından sistematik hale getirilen Zeydi mezhep esasları ise el-menziletü beyne'l-menzileteyn esası yerine imamet esası ikame edilerek Mutezile'ye benzer bir hal almıştır⁸. Bu benzerlikler Zeydi-Mutezili ilişkisinin temeli olarak görülmektedir. Ancak Mutezili fikir-

⁶ Sadece, Mutezili Cafer b. Harb'in (236/851) Kasım b. İbrahim ile görüştüğü ve onun hakkında övücü ifadeler kullanarak, ben böyle birisini görmedim şeklinde sözler sarfettiği yönünde bir rivayet bulunmaktadır. Bkz. En-Natik bi'l-Hak Yahya b. Hüseyin el-Haruni (424/1033), *el-İfade fi Tarihi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Yahya Salim İzzan, Sa'da 1996, 115.

⁷ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi*, 194-214.

⁸ el-Hadi ile'l-Hakk Yahya b. Hüseyin, *Resailü'l-Adl ve't-Tevhid*, thk. Muhammaed Ammara, Kahire 1981, 69-81; *Kitabu'l-Müntehab*, thk. Yahya Salim İzzan, Sa'da 1993, 19-20. Buradan Hareketle Yahya b. Hüseyin'in görüşlerini Mutezili Ebu'l-Kasım el-Ka'bi'den aldığı söylenmektedir. (bkz. Fuad Seyyid, 236; Abdulfettah Şayef Numan, *el-İmamu'l-Hadi Veliiyyen Fakihan ve Mücahiden*, yz. 1989, 78.) Ancak Yahya b. Hüseyin'in Mutezili görüşleri Ka'bi'den değil amcası ve hocası olan Muhammed b. Kasım'dan aldığı anlaşılmaktadır. Hicri 270-275 yılları arasında Taberistan'a giden Yahya b. Hüseyin, burada bulunan imam Muhammed b. Zeyd ile anlaşamayarak geri dönmüş (bkz. el-Haruni, *el-İfade*, 234-235) ve 280/893 yılından itibaren Yemen'e giderek faaliyetlerini burada yoğunlaştırmıştır (el-Alevi, *Siretü'l-Hadi*, 41). 319/931 yılında ölen Ka'bi'nin 273/886 yılında doğduğu dikkate alınırsa (bkz. Kadı Abdulcabbar, İmaduddin Ebi'l-Hasan Abdulcebbar b. Hasan, *Fırak ve Tabakatu'l-Mutezile*, nşr. Ali Sami en-Neşşar-İsamuddin M. Ali, yz. 1972, 95; Eşari, 314-315) 298/911 yılında ölen Yahya'ya hocalık yapmış olma ihtimali zor gözükmektedir. Her ne kadar İmam Yahya öldüğünde Ka'bi 25 yaşında ise de Ka'bi on bir yaşındayken Yemen'e giden Yahya b. Hüseyin ölünceye kadar buradan ayrılmamıştır. Ancak erken yaşta eser yazdığı bilinen Ka'bi'nin bazı risaleleri Taberistan veya Irak üzerinden Yemen'e ulaşmış olabilir. Nitekim Yahya b. Hüseyin'in Yemen'e ulaştığında burada hadis ve fıkıh başta olmak üzere ilimle uğraşan çok sayıda insanın varlığından söz edilmektedir (bkz. Meciduddin b. Muhammed b. Mansur b. El-Haseni el-Müeyyidi, *Levamiu'l-Envar fi Cevamiu'l-Ulum ve'l-Asar*, Sa'da 1993, 2/282). Yinede bu iki zatın görüştüklere veya fikir alışverişinde bulduklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) AÜSBE., Ankara 2006, 94-95.

lerin Yemen'den önce Taberistan Zeydileri arasında kabul gördüğü⁹ anlaşılmaktadır.

Taberistan Zeydi Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen Hasan b. Zeyd'in (270/884) Mutezili şahıslarla görüştüğüne dair bir bilgi bulunmamakla birlikte, valilerine gönderdiği bildirgelerden, onun cebir ve teşbih anlayışına şiddetle karşı olduğu, adalet ve tevhid prensiplerini benimsediği ve Kuran'ın mahluk olduğu yönündeki Mutezili görüşleri benimsediği anlaşılmaktadır¹⁰. Onun yerine geçen Muhammed b. Zeyd'in (287/900) ise önde gelen Mutezililerden olan Ebu'l-Kasım el Ka'bi'den ilim öğrendiği rivayet edilmektedir¹¹. Ka'bi'nin aynı zamanda çok genç yaşta Muhammed b. Zeyd'e katiplik yaptığı bilinmekte ve o bu işten büyük gurur duyduğunu ifade etmektedir¹². Yine bir diğer Mutezili olan Ebu Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfehani'nin (322/934) de Muhammed b. Zeyd'e katiplik yaptığı ve bu şahısla birlikte zamanlarının en seçkin kişileri olduğu belirtilen Ka'bi ve sonraki Zeydi lider en-Nasır li'l-Hak Hasan b. Ali'nin zaman zaman Muhammed b. Zeyd'in huzurunda toplandıkları rivayet edilmektedir¹³. Ümit'in belirttiği gibi, söz konusu rivayetler Taberistan Zeydi Devleti'nin liderleri ile dönemin önde gelen Mutezililerinden bu iki şahsın yakın ilişki içerisinde olduklarına ve dolayısıyla fikri olarak birbirlerini etkilemelerinin mümkün olduğuna işaret etmektedir¹⁴. Taberistan, Deyleman ve Gilan halkının İslamlaşmasında ve Zeydi öğretilerin bölgede yayılmasında çok önemli katkıları olan¹⁵ ve el-Utruş lakabıyla bilinen en-Nasır li'l-Hak Hasan

⁹ Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Mehmet Ümit, "Hazar Zeydileri ve Mutezililer", *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, s. 1 (Bahar 2011), ss.231-254.

¹⁰ El-Hakim el-Cüşemi, Ebu Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. el-Hakim, *Nuhab min Kitabi Celaili'l-Ebsar*, (Madelung, Ahbaru Eimmeti'z-Zeydiyye fi Tabaristan, Daylaman and Gilan, Beyrut 1987 içerisinde)128, 132; İbn İsfendiyar, Muhammed b. el-Hasan, *History of Tabaristan*, ing. çev. Edward G. Browne, Leyden 1905,175-176; Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, 77-80.

¹¹ İbn İsfendiyar, 47.

¹² El-Hakim el-Cüşemi, *Nuhab min Kitabi Celaili'l-Ebsar*, 122; İbn İsfendiyar, 47; Adil Bebek, "el-Ka'bi", *DİA*, c. XXIV (2001), 27.

¹³ Kadı Abdulcabbar, *Fadlu'l-İtizal*, 229; Ümit, *Hazar Zeydileri*, 238.

¹⁴ Ümit, *Hazar Zeydileri*, 238-239.

¹⁵ En-Nasır Li'l-Hak Hasan b. Ali'nin zamanına kadar hala İslam'ı benimsemiş olan Deyleman ve Gilan halkı onun çabaları neticesinde İslam'a girmiş-

b. Ali'nin (304/917) ifadelerinden, hem kendisinin tevhid ve adl görüşlerini benimsediği hem de yeni Müslüman olan toplulukların bu iki prensibi savundukları ve iyiliği emretme ve kötülükten sakındırma esası üzerine hareket ettikleri anlaşılmaktadır¹⁶.

En-Nasır li'l-Hak Hasan b. Ali'den sonra imam olan Dai es-Sağır Hasan b. Kasım'ın 316/928 yılında ölmesiyle birlikte Taberistan'ın yönetimi Samanilerin eline geçmiştir¹⁷. Bundan sonra Zeydiler siyasi hakimiyetlerini kaybetmekle birlikte Deyleman ve Gilan'ın doğusunda belli merkezlerde bir topluluk olarak varlıklarını devam ettirmişleridir. Zeydilerin, yoğun olarak yaşadıkları yerlerden birisi, en-Nasır li'l-Hak'a nispetle Nasıriyye olarak isimlendirilen Zeydi topluluğunun yaşadığı Havsam şehridir. Zeydiler 5/11. yüzyılın sonuna kadar bu şehirde yaşamaya devam etmişlerdir¹⁸. Havsam'da Zeydi hareketin önemli isimlerinden biri olarak ön plana çıkan ve 320/932 yılından itibaren bu şehirde faaliyet gösteren İmam Ebu'Fadl Cafer'in gayretleri bir netice vermemiş ve Büveyhilere karşı yürüttüğü faaliyetler başarısızlıkla sonuçlanmıştır¹⁹. 350/961

tır (İbn Hazm el-Endülûsi, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said, *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, thk. Komisyon, Beyrut 1983, 3). Onun siyasi faaliyetleri hakkında bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, 90-94.

¹⁶ El-Haruni, *el-İfade*, 157-159; el-Muhalli, Hasan Hüsamuddin Humejd b. Ahmed, *Kitabu Hadaiki'l-Verdiyye fi Menakibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, Yazmadan tıpkı basım, trz., 212-214, 217; Ahmed Mahmud Suphi, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1984, 191; Ayrıca, Mecusi ve putperest olduğu söylenen Deyleman ve Gilan halkının İslam'ı benimsemesinde önemli katkıları olduğu ve böylece Zeydilerin bölgedeki işlerini bir düzene koyduğu söylenen (bkz. Şehristani, 1/183). en-Nasır li'l-Hak Hasan b. Ali'nin çoğu fıkıhla ilgili olmak üzere, tefsir, akaid, siyer ve tabakat türü eserleri olduğu rivayet edilmektedir (bkz. İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994, 273-274; el-Muhalli, 212; ayrıca bkz Gökalp, *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, 98-99.

¹⁷ İbn İsfendiyar, 215; Madelung, Wilferd, "The Alid Rulers of Tabaristan, Daylaman and Gilan", *Atti Del Terzo Congresso The Studi Arabic Islamic*, Revello 1966, 488.

¹⁸ Havsam'da yaşayan Zeydilerin sonraki tarihleri hakkında bkz. İbn İsfendiyar, 217 vd.; Khan, M.S., "The Early History Zaydi Shi'ism in Daylaman and Gilan", *ZDMG*, Band 125 (1975), 306; Madelung, Wilferd, "Alids of Tabaristan, Daylaman and Gilan", *E. Ir. VIII*, (London 1985), 883; Gökalp, *Zeydilik ve Tabaristan'da Yayılışı*, 111-114.

¹⁹ Eş-Şabi, Ebu İshak, *Kitabü't-Taci*, (Madelung, Ahbaru Eimmeti'z-Zeyye, içerisinde), 39; İbn İsfendiyar, 224.

yılında ölen Ebu'l-Fadl Cafer'in Mutezili alimlerle ilişkisine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun ölümünden sonra Havsam'da 353/964 yılında Zeydiler tarafından Mehdi Lidinillah lakabını alarak imam olarak kabul edilen Ebu Abdullah Muhammed (360/971) Zeydi-Mutezili ilişkisi açısından dikkat çekmektedir. Kasimiler ve Nasiriler olarak isimlendirilen ve birbirlerini küfürle suçlamaya varacak kadar farklılaşan Zeydi grupları uzlaştırmak için büyük çaba harcayan²⁰ Mehdi Lidinillah'n Havsam'a gitmeden önce ilim öğrenmek için Ehvaz, Faris ve Basra'ya seyahatlerde bulunmuştur. Onun, bu süre zarfında on beş yıl boyunca Mutezili şahıslardan Ebu Haşim el-Cubbai'nin öğrencisi ve dönemin Basra Mutezilesinin lideri Ebu Abdillan Hüseyin b. Ali el-Basri'nin (369/979) ders hal-kasına katıldığı ve ayrıca ders dışında da sık sık bir araya gelerek Ebu Abdillan el-Basri'nin ona çeşitli meseleleri öğrettiği rivayet edilmektedir²¹.

Zeydi-Mutezili yakınlaşmanın olduğu Büveyhiler zamanında Mutezile hakkında yapılan çalışmalarda, özellikle Kadı Abdulcabbar'ın Taberistan'ın da içerisinde yer aldığı bölgelere Kadı'l-Kudat olarak atanmasıyla birlikte o dönemde yaşayan insanların çoğunun Mutezile'yi benimsediğinin altı çizilmektedir²². Ancak onun imamet konusunda, imamın şartları belli olduktan sonra biat ve seçimle imam

²⁰ el-Muhalli, 2/53; Madelung, *The Alid Rulers*, 488.

²¹ İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, Kitabu *Tabakati'l-Mutezile*, thk. Susanna D. Wilzer, Beyrut trz., 113-114; el-Haruni, *el-İfade*, 174-178; el-Muhalli, 2/54-55; Hakim el-Cüşemi, Ebu Sa'd el-Muhsin b. Muhammed, *Şerhu'l-Uyuni'l-Mesai*, Tunus 1974, 371.

²² Ancak, Zeydi-Mutezili yakınlaşmasında önemli bir etkisinin olduğu söylenen Kadı Abdulcabbar'ın imamet konusundaki farklı yorumu dikkat çekmektedir. Ona göre imamet, dinin asıllarından değildir, halkın kararına bırakılmış, kamu hizmet ve yararını ilgilendiren bir konudur. Eğer ibadet ve takva anlamında üstün olan kişinin kamu yararına yönelik yeterli nitelikleri yoksa daha az erdemli kişi daha iyi durumdaysa o kişi her alanda daha üstünmüş gibi kabul edilir. İmamın nitelikleri belirlendikten sonra biat ve seçim yoluyla belirlenir. Kadı Abdulcabbar bu yorumuyla Zeydiyye'ye yakınlaşmakta ancak icmanın göz ardı edilmesine neden olan, imameti elde etmek için zuhur ve hurucu kabul etmez. Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Aydın, 257-260.

tain edilir şeklindeki icmayı ön plana çıkartan yaklaşımı²³ Zeydiyenin imam olmak için bizzat davette bulunup huruc etmek şartıyla örtüşmemektedir²⁴. Zeydilerin, 5/11. yüzyılın sonuna kadar Havsam'da varlıklarını devam ettirdikleri dönemde, Ümit'in belirttiği gibi, Basra Mutezilesinden Ebu Abdullah el-Basri ve Kadı Abdulcabbar'ın Hazar Zeydi liderleriyle çok yakın ve sıkı ilişkileri söz konusudur. Bu süreçteki Hazar Zeydi liderlerinden Mehdi Lidinillah²⁵, Müeyyed Billah²⁶ ve Natık bi'l-Hak²⁷ ve diğer bazı Zeydiler, önce Ebu Abdullah el-Basri ve ardından da Kadı Abdulcabbar'dan ders almışlar ve Basra Mutezili öğretisini benimsemişlerdir²⁸.

Kadı Abdulcabbar'dan sonra özellikle Büveyhilerin zayıflamasıyla birlikte Mutezili fikirlerin tamamen yok olup gitmemiştir²⁹. Belli başlı bölgelerde Şii-Mutezili eğilimli insanlar tarafından Mutezili eser ve görüşlerin korunarak varlığını devam ettirdiği bilinmektedir. Bu bölgelerin başında ise Zeydilerin 280/893 yılından itibaren hakim unsurlardan biri olarak varlıklarını sürdürdükleri Kuzey Yemen gelmektedir. Makrizi, imamet konusu hariç Yemen'deki Zeydilerin bütünüyle Mutezile'nin usulünü benimsediklerini ifade etmekte-

²³ Kadı Abdulcabbar, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid*, thk. Thk. Abdulhalim Mahmud Süleyman, Daru'l-Misriyye, ts., XX/1, 100, 227.

²⁴ Aydınli, 260.

²⁵ el-Muhalli, 2/53; Mansur Billah Abdullah b. Hamza b. Süleyman, *Kitabu's-Şafi*, ı-IV, San'a 1986, 1/321.

²⁶ el-Muhalli, 2/65; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, thk. Ali b. Abdulkerim, San'a 1997, 211-212.

²⁷ el-Muhalli, 2/88.

²⁸ 5/11. yüzyılda Ebu Abdullah el-Basri ve Kadı Abdulcabbar'dan ders alan Zeydiler arasında; Zeydi imamlardan özellikle el-Müeyyed Billah lakablı Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. El-Hüseyn b. Harun (411/1020) ve kardeşi en-Natık bi'l-Hak Ebu Talib Yahya b. El-Hüseyn b. Harun (424/1033) ve bu ikisinin taraftarları ve öğrencileri arasında sayılan Ebu'l-Fadl b. Şervin b. Kebir b. Ebu'l-Abbas ez-Zeydi, el-Muvafık Billah Ebu Abdullah el-Hüseyn b. İsmail eş-Şeceri el-Cürcani ve onun oğlu Mürşed Billah Yahya, Ebu'l-Kasım İsmail b. Ahmed el-Busti, İsmail b. Ali b. Hüseyn b. Muhammed b. Hasan b. Zenceveyh gibi isimlerin yer aldığı görülmektedir. Nitekim en-Natık bi'l-Hak, Ebu Abdullah el-Basri'den şeyhimiz diye söz ettiği rivayet edilmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbnu'l-Murtaza, *Tabakatu'l-Mutezile*, 121-126; *el-Münye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Müel ve'n-Nihal*, 194-198; Ay, "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", 143; Ümit, *Hazar Zeydileri*, 243-253.

²⁹ Mutezili düşüncenin akıbeti hakkında bkz. Ay, "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", 129-148.

dir³⁰. Taberistan bölgesinde yoğunlaşan Zeydi-Mutezili ilişkilerinin 6/12. Yüzyıldan itibaren Yemen’de de yoğun bir şekilde devam ettiği görülmektedir.

B. Mutezili Fikirlerin Yemen’e Geçişi

İlk dönemlerden itibaren Mutezile ile Zeydiyye arasında gerçekleşen etkileşim sürecinde ilişkilerin şahıslar üzerinden yürüdüğü görülmektedir³¹. Zeydiyye-Mutezile etkileşiminin Yemen sürecinde de, Mutezili fikirlerin gerek Yemen’e taşınması gerekse Zeydi düşünceye nüfuz etmesinde belli başlı isimler karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede Zeydiyye-Mutezile arasında bütünüyle bir etkileşimden ziyade şahıslar bazında dönemsel veya bölgesel bir ilişkinin olduğunu söyleyebiliriz³². Nitekim her iki mezhep de birbirinden ayrı ve kendi içlerinde bir tutarlılık arz ederek gelişimlerini sürdürmüşlerdir³³. Ancak Mutezili düşüncenin gelişim aşamalarında ortaya çıkan bazı alt grupların Zeydi düşünce üzerinde daha etkili olduğunu belirtilmekte ve Mutezile’nin ilk etkilerinin Yemen Zeydi Devletinin kurucusu el-Hadi ile’l-Hak Yahya b. Hüseyin’in eserlerinde kendini gös-

³⁰ el-Makrizi, Takiyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir, *el-Mevaiz ve’l-İtaibar bi Zikri’l-Hittat ve’l-A’sar*, Beyrut trz., 2/352.

³¹ Zaman zaman Zeydi veya Mutezili bazı şahısların birbirlerinin fikirlere meylettikleri görülmektedir. Bu durum mezheplerin alt firkalarının tasnifinde de bazı zorluklara yol açmaktadır. Malati’nin Ali b. Ebi Talib’i Hz. Muhammed’den sonra insanların en faziletlisi olarak gördükleri, mefdulün imametini caiz saydıkları ve sahabeyi küfürle suçlamadıkları için Cafer b. Mübeşşir, Cafer b. Harb, Muhammed b. Abdilllah el İskafi gibi isimlerin yer aldığı Bağdat Mutezilesi’ni Zeydi firkalar arasında sayması buna örnek olarak gösterilebilir. Bkz. Malati, Ebu’l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve’r-Red ale Ehl-i’l-Ehva ve’l-Bid’a*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, Beyrut 1968, 34-35.

³² Zeydiyye’nin bir mezhep olarak Mutezile’ye nispetinin sonraki dönemlerde tarihin yeniden inşası çabaları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Ümit, hatta erken dönemde Zeydiyye’nin Mutezile’den etkilenmesinin mümkün görülmediği gibi efdal olan dururken mefdul imamın kabulü konusunda bazı Mutezililerin Zeydiyye’den etkilendiğini ifade etmektedir. bkz. Ümit, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi*, 218, 220.

³³ Zeydiyye hakkında çalışma yapan önemli çağdaş araştırmacılardan Ali b. Abdilkerim Şerafuddin de Zeydiyye’nin Mutezile’ye nispetine karşı çıkarak böyle bir yorumun büyük bir hata olduğunu ifade etmektedir. bkz. Ali b. Abdilkerim el-Fadıl Şerafuddin, *ez-Zeydiyye; Nazariyye ve Tatbik*, Amman 1985, 19.

terdiği ifade edilmektedir. Onun özellikle Bağdat Mutezilesi'nin öğretilerine eğilimli olduğu vurgulanmaktadır³⁴. Zeydi mezhep esaslarının tasnifindeki benzerlikten dolayı böyle bir eğilimin varlığı söz konusu olmakla birlikte el-Hadi ile'l-Hakk'ın bütünüyle Mutezili düşüncenin etkisinde kaldığını söylemek mümkün gözükmemektedir³⁵. Thiele'nin de ifade ettiği gibi, Yemen ve Taberistan Zeydileri iki farklı eğilim içerisinde olmuşlardır. Başlangıçta Yemen Zeydileri el-Hadi ile'l-Hakk Yahya b. Hüseyin'in öğretilerini benimserken Taberistan Zeydileri Basra Mutezilesi'nin etkisinde kalmıştır. Basra Mutezilesi'nin eserlerinin 6/12. Yüzyıla kadar Yemen'e ulaştığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak daha önce irtibat halinde olan bazı Zeydiler aracılığı ile Hazar bölgesinde yazılan eserlerin birkaç kopyasının Yemen'e ulaşmış olabileceği tahmin edilmektedir³⁶.

Mutezili fikirlerin Yemen'e transferinin büyük oranda İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman döneminde (532-566/1138-1171)³⁷ gerçekleştiği görülmektedir. 5/11. yüzyıl Zeydi düşüncesi içerisinde yaşanan fırkalaşma sürecinin yol açtığı sıkışıklığın ve mezhep içi çatışmaların imam Ahmed b. Süleyman başta olmak üzere bazı Zeydileri Mutezili fikirleri benimsemeye sevk ettiği anlaşılmaktadır. Kasım b. Ali el-Ayyani'nin 393/1003 yılındaki ölümüyle³⁸ birlikte Yemen'de tesis edilen ilk Zeydi hâkimiyeti kesintiye uğ-

³⁴ Bu iddia el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in "*Kitabu'l-Menzile beyne'l-Menzileteyn*" isimli risalesinde (risale için ayrıca bkz. "*Kitabu'l-Menzile beyne'l-Menzileteyn*", *Mecmuu Resâli'l-İmam el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım b. İbrahim* içerisinde, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, Sa'da 2001, ss. 152-179) Mutezile'nin beş prensibine benzer şekilde tevhid, adalet, el-va'd ve'l-void, emri bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker, el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşlerini benimsedikleri şeklindeki ifadeye dayandırılmaktadır. Bkz. Thiele, 539.

³⁵ Bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 95.

³⁶ Thiele, 540.

³⁷ İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın imametini ve siyasi faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ali Muhammed Zeyd, *Teyyaru Mu'tezileti'l-Yemen fi'l-Karni's-Sadisi'l-Hicri*, San'a 1997, 44-63.

³⁸ Ahmed b. Yakub, el-Fakih el-Kadi el-Hüseyin, *Siretü'l-İmam Mansur Billah el-Kasım b. Ali el-Ayyani*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşi, San'a 1996, 288; el-Muhalli, *Hadaiku'l-Verdiyye*, 2/63.

ramış³⁹ ve imam Ahmed b. Süleyman'ın 532/1138 yılında imameti- ni ilan ederek⁴⁰ Zeydi hâkimiyetini ikinci kez tesis etmesine kadar geçen dönemde Hüseyniyye⁴¹, Mutarrifiyye⁴² ve Muhteria⁴³ olmak üzere yeni bazı Zeydi fırkalar ortaya çıkmıştır. Söz konusu dönemde yaşanan bu firkalaşma sürecinin Zeydileri fikri anlamda yeni bir arayışa sürüklediği kanaatindeyiz⁴⁴. Yemen'de kendi görüşlerini yaymak amacıyla Mutarrifi öğretileri benimseyen Zeydiler büyük bir ilmi faaliyet içerisinde olmuşlardır⁴⁵. Mutarrifiler ile fikri açıdan mücadele edebilmek için muarızları olan Zeydiler Yemen dışından yardım istemeye yönelmişlerdir⁴⁶.

Yemen'de ikinci Zeydi devletin kurucusu ve Zeydiyye mezhebi- nin önde gelen imamı arasında yer alan imam el-Mütevekkil Alel- lah Ahmed b. Süleyman'ın imameti Zeydi düşüncenin kırılma nok- talarından birini oluşturmaktadır. Zeydiyye mezhebinin kurumsal- laşması açısından Yemen'de kurulan ilk Zeydi devletin önemli bir

³⁹ Kasım b. Ali el-Ayyani'nin Zeydi tarihindeki yeri hakkında bkz. Gökalp, *Zeydi- lik ve Yemen'de Yayılışı*, 144-151.

⁴⁰ Yahya b. Hüseyin, 296.

⁴¹ Neşvanu'l-Himyeri, Ebu Said, *Huru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Kahire 1948, 156; İbnu'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, 98-99.

⁴² El-Müeyyed Billah, İbrahim b. el-Kasım, *Tabakatu'z-Zeydiyyeti'l-Kübra (Bulu- gu'l-Murad İla Ma'rifeti'l-İsnad)*, thk. Abdüsselam b. Abbas el-Vecih, Amman 2002, 1125; İbnu'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, 98.

⁴³ İbnu'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, 99.

⁴⁴ Söz konusu firkalaşma süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 166-177.

⁴⁵ Mutarrif Şihab ve öğrencileri için bkz. El-Müeyyed Billah, 903, 1125; ayrıca bkz. Gochenour, David Thomas, *The Penetration of Zaydi Islam into Early Medieval Yemen*, Massachusetts 1984, 186-188; Gökalp, *Zeydilik ve Ye- men'de Yayılışı*, 171.

⁴⁶ Başlangıçta imam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın imametini kabu- le meyilli olan Mutarrifilerin daha sonra karşı gelmelerinin sebebi olarak on- ların imamet için gerekli şartlar konusunda ısrarcı tutumları ve ilmi açıdan diğer Zeydileri yetersiz görmeleri zikredilmektedir. Mutarrifilerin ilimlerinin genişliğinden, inançlarındaki sağlamlık ve ibadetler konusunda metanetli olmalarından dolayı başkalarının bilgilerini küçümsedikleri ve hatta bazıları kendilerini ilimde deniz gibi görerek büyüklendiklerine ilişkin rivayetler ak- tarılmaktadır. Bkz. Abdu'l-Ati, Abdu'l-Gani Mahmud, *es-Sırau'l-Fikri fi'l- Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye*, yz. 2002, 95.

etkiye sahip olduğu bilinmektedir⁴⁷. İmam Ahmed b. Süleyman'la başlayan bu yeni dönem ise gerek Zeydiyye'nin siyasi tarihinin gerekse düşünce yapısının şekillenmesinde yönlendirici bir etkiye sahiptir. Onun imametinin, Zeydiyye'nin fiziki varlığının devamını teminat altına aldığı gibi kısmen sade bir öğretiyeye sahip Zeydi düşünceye felsefi bir derinlik kazandırdığı da söylenebilir. Nitekim İmam Ahmed b. Süleyman'ın da çok sayıda eseri kaleme aldığı bu dönemde telif edilen eserler Zeydi düşüncenin ulaştığı derinliğe işaret etmektedir⁴⁸.

501/1170 yılında Hus'da doğan ve Yemen'de ikinci Zeydi devletini kuran el-Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman b. Muhammed el-Hasani ez-Zeydi, el-Hadi İle'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in soyundan gelmektedir⁴⁹. 532/1137 yılında imametini ilan ederek⁵⁰ halkı kendisine biate davet eden Ahmed b. Süleyman kısa süre içerisinde Zeydilerin de yoğun olarak yaşadığı Sa'da başta olmak üzere Necran, Cevf ve Zahir şehirlerini ele geçirmiştir⁵¹. Sultan Hatim b. Ahmed b. İmran liderliğindeki Hemdaniler ile giriştiği uzun mücadeleden sonra Ahmed b. Süleyman 545/1150 yılında San'a'da kontrolü sağlamıştır. Ancak San'a ve civarında bir türlü uzun süreli hâkimiyeti sağlayamayan Zeydiler yine burada barınamamış ve bölgenin idaresi 547/1152 yılından itibaren tekrar Hemdanilerin eline geçmiştir. İslam'a aykırı hareket edenleri şiddetle cezalandıran İmam Ahmed b. Süleyman'ın Hemdaniler'in yanı sıra bir taraftan Bâtunilerle mücadele ederken⁵² diğer taraftan da muhalif Zeydilerle mücadelesini sürdürdüğü görülmektedir. Nitekim Kasımi soyundan gelen

⁴⁷ Zeydiyye'nin kurumsallaşmasında Yemen sürecinin önemi konusunda bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 151-165.

⁴⁸ Söz konusu döneme telif edilen eserler ve müelliflerinin listesi için bkz. el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 1201-1203; *Masadiru't-Turas fi'l-Mektebiti'l-Has fi'l-Yemen*, I-II, San'a 2002; ayrıca bkz. Gökalp, "Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *ÇÜİFD.*, c. 7, sayı 2 (Temmuz-Aralık 2007), 105-108.

⁴⁹ El-Muhalli, 2/117.

⁵⁰ Yahya b. Hüseyin, 296.

⁵¹ El-Muhalli, 2/126.

⁵² El-Muhalli, 2/128-131.

Kasım b. Ali el-Ayyani ile yaptığı bir mücadele de esir düşen⁵³ İmam Ahmed b. Süleyman 566/1170 yılında hayatını kaybetmiştir⁵⁴.

Basra Mutezile ekolünün görüşlerini desteklediği ve bunu yönetiminin resmi politikası haline getirdiği iddia edilen⁵⁵ İmam Ahmed b. Süleyman'ın Zeyd b. Hasan b. Ali el-Horasani el-Beyhaki, Hasan b. Muhammed el-Hadevi, Abdullah b. Ali el-Ansi el-Yemani, İshak b. Ahmed b. Abdulbais gibi Zeydi alimlerinden ders aldığı rivayet edilmektedir⁵⁶. Burada dikkat çeken husus, Ahmed b. Süleyman'ın ders aldığı hocaların Zeydiyye-Mutezile etkileşiminde temas noktasını oluşturan kişiler olmasıdır. Nitekim Fahrüddin Zeyd b. Hasan b. Ali el-Horasani el-Beyhaki⁵⁷ (542/1147), Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam'ın da hocası olan ve Mutarrifiyye karşıtı olan Zeydi imamlardan Ali b. İsa b. Hamza'nın (556/1160)⁵⁸ daveti üzerine, 541/1146 yılında Horasan'dan kalkarak Ehl-i Beytin ve imam Ahmed b. Süleyman'ın imameti konusunda Mutarrifiyye fırkası ve bağlılarının itirazlarını reddetmek için Yemen'e gelmiştir. Büyük zorluklarla Yemen'e ulaştığı ve hatta yolculuğu esnasında Mekke-Medine arasında kitaplarının çoğunu çaldığı ifade edilen el-Beyhaki vasıtasıyla çok sayıda kişinin Mutarrifi görüşleri savunmaktan vazgeçtiği de belirtilmektedir⁵⁹. Önceleri Mutarrifi iken daha sonra onlardan

⁵³ El-Muhalli, 2/131.

⁵⁴ Ahmed b. Süleyman'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yahya b. Hüseyin, 296-318; El-Muhalli, 2/117-147; Ali Muhammed Zeyd, 44-63; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, 231-233; Abdülkerim Özeydin, "Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman" mad., *DİA*, c. 32 (2206), ss. 211-212.

⁵⁵ Mutarrifiyye ile Muhteria ayrışmasının, Kasım b. Ali el-Ayyani zamanında Ali b. Mahfuz ile Ali b. Şuhr arasında cevherler ile arazların mahiyeti konusunda meydana gelen tartışmaya dayandığı ve Mutarrifiyye'nin Ali b. Mahfuz'un Muhteria'nın ise Ali b. Şuhr'un görüşlerini benimsediği iddialarından hareketle Fuad Seyyid, aralarında imam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın da bulunduğu Muhteriler olarak bilinen Zeydilerin Basra Mutezilesi'nin görüşlerini benimsemiş olduklarını ifade etmektedir. bkz. *Tarihu'l-Mezahib*, 242.

⁵⁶ El-Muhalli, 2/117.

⁵⁷ El-Müeyyed Billah, 446.

⁵⁸ El-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 703;

⁵⁹ Mutezili fikirlerin Yemen'e geçişinde kilit konumda olan Beyhaki hakkında bkz. El-Muhalli, 2/118; El-Müeyyed Billah, 447-448; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, 235-241; El-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 435.

ayrılarak Muhteria'nın görüşlerini benimseyerek karşı bir mücadeleye girişecek olan Kadı Cafer b. Abdisselam ve Mutarrifilere karşı çok sayıda eserin sahibi imam Ahmed b. Süleyman gibi çok sayıda kişi onun öğrencisi olmuşlardır⁶⁰.

Ahmed b. Süleyman'ın hocalarından Abdullah b. Ali el-Ansi el-Yemani 501/1107 yılında yanına aldığı kitaplarla birlikte Hazar Zeydilerinin yaşadığı Deyleman ve Gilan bölgesinden Yemen'e gelmiştir⁶¹. 555/1160 yılında ölen Kadı İshak b. Ahmed b. Muhammed b. Abdilmelik b. Abdilbais es-Sa'di'nin de 481/1084 yılında Irak'a giderek Hakim el-Cüşemi'den ders aldığı, Yemen'e dönünce de Sa'da'da kadılık yaptığı rivayet edilmektedir⁶². Son derece alim kişiler oldukları belirtilen İshak b. Ahmed b. Abdilbais ve babasının ise Mutarrifiler aleyhine çok sayıda eser yazdıklarının altı çizilmektedir⁶³. Mutezili eserlerin Yemen'e ulaştırılması bu kişilerin çabalarıyla sınırlı kalmamıştır. İmam Ahmed b. Süleyman'dan sonra da etkileşim sürecinin devam ettiği görülmektedir. Mutezili temsilcilerden Davud b. Muhammed el-Gilani'nin (8/14.y.y.)⁶⁴ Irak'tan ve Allame Muhammed b. İsa el-İraki'nin ise Deyleman'dan yanlarına aldıkları kitaplarla birlikte Irak'tan Yemen'e gitmeleri sürecin devam ettiğine işaret etmektedir⁶⁵.

Zeyd b. Hasan b. Ali el-Horasani el-Beyhaki ve diğerlerinin Irak veya Taberistan bölgesinden Yemen'e gitmesi kadar Yemen'den de bazı isimlerin özellikle söz konusu bölgelere Mutezili fikirleri öğrenmek amacıyla gönderilmesi dikkat çekicidir. Özellikle Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam, bizzat İmam Mütevekkil Alellah tarafından, Zeyd b. Ali el-Beyhaki, Ebu Haşim el-Cubbai ve Ebu'l-Kasım el-Belhi'nin taraftarlarıyla buluşup onlardan Mutezili görüşleri öğrenmesi ve Mutezili eserleri alıp getirmesi amacıyla Irak'a gönderilmiş-

⁶⁰ El-Muhalli, 2/118; Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman, *Safahat min Kitabî'l-Hikmeti'd-Düriyye*, 115; Abdu'l-Ati, 33-34; el-Vecihi, *Alamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 278-279, 114-116.

⁶¹ El-Muhalli, 2/117-118; el-Vecihi, *Alamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 589.

⁶² El-Müeyyed Billah, 243-244.

⁶³ El-Muhalli, 2/117-118; el-Vecihi, *Alamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 218; el-Müeyyidi, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, 231.

⁶⁴ El-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 420.

⁶⁵ Eymen Fuad Seyyid, 255; Ay, 147.

tir. Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam, Irak'ta Zeyd b. Ali el-Beyhaki'den Mutezili usulünü öğrendikten sonra hocasıyla birlikte Mutezili eserleri de alarak Yemen'e dönmüştür⁶⁶. Böylece, Beyhaki ve Kadı Cafer b. Abdisselam gibi isimler vasıtasıyla daha önce Mutezili eserlerin tanınmadığı Yemen'de Mutezile tanınmaya ve Zeydi düşünceye nüfuz etmeye başlamıştır⁶⁷.

C. Yemen Zeydileri ve Mutezile

Mutezili fikirlerin yoğun olarak Yemen'e taşındığı dönemde yaşamış olan Şehristani (548/1153)'nin Zeydiyye'den bahsederken, kendi dönemindeki Zeydilerin birçoğunun taklitçi olup, kendilerine ait herhangi bir görüş ve içtihatları olmadığını, usulde tıpa tıp Mu'tezile'nin görüşünü benimsediklerini, ehl-i beyt imamlarından ziyade Mu'tezile'nin imamlarını tazim ettiklerini ve furû ile ilgili konularda ise genellikle Ebu Hanife'yi, birkaç meselede ise İmam Şafii ve Şia'yı esas aldıklarını⁶⁸ vurgulaması dikkat çekicidir. Benzer şekilde daha geç dönemde yaşamış olan Makrizi (854/1444)'nin de imamet konusu dışında Yemen'de yaşayan Zeydilerin bütünüyle Mutezile'nin usulünü benimsemiş olduklarını nakletmesinin⁶⁹ Zeydi düşüncenin şekillenmesinde Mutezile'nin etkisini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. Zeydiyye'ye yönelik olarak böyle bir algının oluşmasında şüphesiz Zeydi düşünceye yön veren Zeydi imamların ve kelimcilerin etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede yukarıda ifade ettiğimiz gibi, kendisi de Mutezili fikirleri kabule meyilli olan İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın haricinde Yemen Zeydileri arasından bazı önemli isimler dikkat çekmektedir.

6/12. yüzyılın başlarından itibaren yoğun olarak Yemen'e giriş yapan eserler vasıtasıyla kısa zamanda tanınan Mutezili fikirlerin önde gelen Zeydi kelimciler tarafından benimsendiği görülmektedir. Mutezili eserlerin Yemen'e taşınması ve Mutezili fikirlerin Zeydiler

⁶⁶ Bkz. el-Muhalli, 2/106-108; El-Müeyyed Billah, 277.

⁶⁷ Krş. Thiele, 541; Ay, 147; Özaydın, 211.

⁶⁸ Şehristânî, I/189

⁶⁹ Makrizi, 2/352.

arasında tanıtılmasında rol oynayan en etkili isimlerin başında Kadı Cafer b. Abdisselam olarak bilinen Kadı Şemsuddin Cafer b. Ahmed b. Abdisselam b. Ebi Yahya et-Temimi el-Buhluli el-Ebnavi (573/1177) gelmektedir⁷⁰. İsmaili bir aileden gelen Cafer b. Ahmed b. Abdisselam'ın önceleri Mutarrifiyye fırkasının görüşlerini benimsemişken daha sonra 540/1145 yılında ilim öğrenmek için Rey'e gittiği, Zeyd b. Hasan el-Beyhaki'den⁷¹ ders aldığı ve 541/1146 yılında da hocası Beyhaki ile birlikte yanlarına aldıkları kitaplarla Yemen'e döndüğü rivayet edilmektedir⁷².

Zeyd b. Hasan el-Beyhaki ile tanıştıktan sonra Mutarrifiyye fırkasından ayrılarak Muhteria Zeydiyye'nin görüşlerini benimseyen⁷³ Cafer b. Ahmed'in 545/1150 yılında İmam Ahmed b. Süleyman tarafından San'a kadılığına tayin edildiği görülmektedir⁷⁴. Hocası Zeyd b. Hasan el-Beyhaki'nin Irak'a dönüşünde kendisine refakat etmek ve Irak'taki Zeydi-Mutezili alimlerden ders almak için yola çıkan Cafer b. Ahmed, yolculuk esnasında hocası Beyhaki'nin Tihame'de vefat etmesi üzerine tek başına yola devam etmiştir. 552/1157 yılında Irak'a vardığında Allame Ahmed b. Ebi'l-Hasan el-Kenni'den ders alarak ondan Zeydi imamların kitaplarını okumuştur⁷⁵. Mekke,

⁷⁰ El-Müeyyed Billah, 273.

⁷¹ El-Müeyyed Billah, 449.

⁷² El-Müeyyed Billah, 447; El-Müeyyed Billah, Tabakat'ında Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam'dan bahsederken onun hicri beş yüz yılında Beyhaki ile görüştüğünü kaydetmişse (bkz. *Tabakatu'z-Zeydiyye*, 274) de bunu yanlışlık olduğunu ve aynı eserde Beyhaki hakkında bilgi verirken Kadı Cafer b. Ahmed'in 540 hicri yılında ondan ders aldığını kaydetmektedir (bkz. *Tabakatu'z-Zeydiyye*, 447) Bu tarih daha doğru gözükmektedir. Krş. Thiele, 541; Kallek'in de vurguladığı gibi, Mutezile akaidine dair çok sayıda eserin Yemen'e taşınması Hazar Zeydi literatürünü Yemen'de tanıtmanın yanı sıra Mutezile akidesine dair bazı eserleri de kaybolmaktan kurtarmıştır. Bkz. Cengiz Kallek, "Cafer b. Ahmed" mad., *DİA.*, c. 6 (1992), 545.

⁷³ El-Müeyyed Billah, 274.

⁷⁴ Yahya b. Hüseyin, 303.

⁷⁵ Okuduğu kitaplar arasında İmam Zeyd'in Mecmuu ve Zahiretül-İman'ı, Kadı'l-Kudat'ın Nizamul-Favid'i, Hamduni'nin Kitabul-Riyaz'ı, Küllabi'nin Fevaidu Kadı'l-Kudat'ı, Mürşid Billah'ın Ehadisü Abdilvehhab ve Kitabul-Envar'ı, el-Müeyyed Billah ve Ebu Talib'in Emali'si, Saffar'ın el-Ehadisül-Müntegad ve el-Ehadisül-Zemahşeriyyr'si ve el-Erbain fi Fezaili Emiri'l-Mü'mini'ni, Ahmed b. İsa'nın Emali'si, Kudai'nin eş-Şihab'ı, Muhammed b. Mansur'un ez-Zikr'i, Zeyd b. Ali'nin el-Camiu'l-Kafi'nin muhtasarı Kitabul-

Kufe ve Rey'de dolaşarak çok sayıda eseri toplayan Cafer b. Ahmed 554/1159 yılında tekrar San'a'ya dönmüş ve İmam Ahmed b. Süleyman'ın yanında yer almaya devam etmiştir⁷⁶.

Bu süreçte onun bir taraftan Mutarrifiye ile mücadele ederken diğer taraftan Sünni-Şafiilerle de tartışma içerisine girdiği görülmektedir. Aynı dönemde yaşamış olan Sünni-Şafi gelenek içerisinde yer alan İbn Semure el-Ca'di (586/1190), Tabakatu Fukahai'l-Yemen isimli eserinde, Yemen'in Şafi âlimlerinden Yahya b. Ebi'l-Hayr el-İmrani'nin el-İntisar fi'r-Red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrar isimli eserini yazmasının gerekçesinin Cafer b. Ahmed b. Abdisselam'ın fitnesine cevap vermek olduğunu belirtmektedir. İbn Semure tarafından, Zeydi kadısı ve Mutezili olarak tanımlanan Cafer b. Ahmed'in, hadisçilerin bazı görüşlerini eleştirmek için ed-Damiğ li'l-Batıl min Mezahibi'l-Hanabil adlı bir eserinin olduğu rivayet edilmektedir. Cafer b. Ahmed'in, İb şehrinde el-İmrani'nin yanı sıra Şafi Ali b. Abdillah b. İsa b. Eymen el-Hermi ile de Şevahit kalesinde buluşarak tartıştığı rivayet edilmektedir⁷⁷. Mutezile'nin görüşlerine eleştiri babından Şafi Yahya b. Ebi'l-Hayr el-İmrani'nin Cafer b. Ahmed'in söz konusu bu eserine reddiye olarak el-İntisar fi'r-Red ale'l-Mu'tezileti'l-Kaderiyyeti'l-Eşrar isimli eser yazması ve selefin görüşlerine yer verdiği bu eserinde Mutezile'nin görüşlerini reddetmesi⁷⁸ dikkat çekmektedir. El-İmrani'nin bu yaklaşımından

Mukni'i ve er-Risaletü'l-Meşhure'si, Hakim b. Kerrame'nin Celailü'l-Ebsar'ı gibi eserlerin yanı sıra Zemahşeri'nin Keşşafı, sayılmaktadır. Burada onun bazı hadis kitaplarının rivayeti için icazet aldığı da belirtilmektedir. Bkz. el-Müeyyed Billah, 274.

⁷⁶ El-Müeyyed Billah, 276.

⁷⁷ İbn Semure el-Ca'di, Ömer b. Ali, Tabakatu Fukahai'l-Yemen, thk. Fuad Seyid, Kahire 1957, 180.

⁷⁸ Bkz. Hüseyin Hansu, Mutezile ve Hadis, Ankara 2004, 35-36; Kallek, 545; Mutezili fikirlerin Yemen Zeydi düşüncesi üzerinde doğrudan etkili olmaya başladığı 6/12. Yüzyılda Yemen'de Zeydiler ile özellikle Sünni Şafiler arasında karşılıklı eleştirel bir yaklaşım söz konusudur. Hicri dördüncü yüzyıldan itibaren Yemen'de Sünnilik adına Şafi mezhebinin yer almaya başladığı görülmektedir. Şafi mezhebinin Yemen'de yayılmasında belli başlı Şafi ulemanın gayretleri ve kaleme aldıkları eserleri etkili olmuştur. Şafi ulemadan Kasım b. Muhammed b. Abdillah el-Cümehi (437/1040) aracılığı ile Şafi mezhebi Cened, San'a ve Aden bölgelerine yayılmıştır. Beşinci yüzyılda sırasıyla İmam Cafer b. Abdirrahim el-Mehabi (460/1067) ve Abdülmelik b. Muhammed b. Ebi Meysere el-Yafi (493/1099) Şafi mezhebinin önde gelen isimleri

açıkça Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam'ı Mutezile'nin bir temsilcisi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.

Zeydi-Muhterilerin şeyhi, alimi, mütekellim, muhaddis ve imamı olarak tanımlanan Cafer b. Ahmed'in el-Hadi İle'l-Hak Yahya b. Hüseyin'le birlikte Allah'ın Yemen'e iki büyük nimetinden biri olduğu, el-Hadi ile'l-Hakk'ın Zeydileri, Batniyye, cebr ve teşbih düşüncesinden kurtarıırken Cafer b. Abdisselam'ın ise Zeydileri tatrif düşüncesinden kurtardığı ifade edilmektedir⁷⁹. 554/1159 yılında Sana'ya döndükten sonra Sena'a kasabasına yerleşerek burada kurduğu medresede ders vermeye başlayan Cafer b. Ahmed ile Mutarrifiler arasındaki çatışmanın şiddetlendiği görülmektedir⁸⁰. Mutarrifiyye'nin görüşlerinin batıllığı ve küfre düştükleri konusunda eserler yazan⁸¹ Cafer b. Ahmed'in Müsellim el-Lahci⁸² başta olmak üzere

---

arasında yer almaktadır. 6/12. Yüzyılda ise Kadı el-Hüseyin b. Ali et-Taberi, Şeyh Ebu Nasr Muhammed b. Hubbetullah el-Bendenici, Ebu Abdillah Muhammed b. Abdeviyye el-Mihrubani, Zeyd b. Abdillah el-Yafi, Şafilerin en önemli eserlerinden sayılan Kitabü'l-Beyan'ın sahibi İmam Yahya b. Ebi'l-Hayr b. Salim b. Esad b. Abdillah el-Umrani gelmektedir. Bkz. el-Ca'di, 87 vd.; Eymen Fuad Seyyid, 59-65; Yusuf Gökalp, "Yemen'de Zeydi Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", e-makalat Mezhep Araştırmaları, c. VI/2 (Güz 2013), 98-99.

⁷⁹ El-Müeyyed Billah, 277.

⁸⁰ Kadı Cafer'e yönelik baskıcı ve kışkırtıcı davranışlarını yoğunlaştıran Mutarrifiler Kadı'nın ders verdi Sena'a mescidinin hemen yanına kendilerine ait bir medrese inşa etmişlerdir. Taciz ve taşlamalarına dayamayan Kadı Cafer Sena'daki mescidini terk ederek Ans şehrine gitmek zorunda kalmıştır. Kadı Cafer'in, Mutarrifilerin sürekli basit bahanelerle münazaradan kaçtıkları yönünde şikâyette bulunduğu rivayet edilmektedir. Mutarrifilerin Kadı Cafer'e yönelik katı tutumları neticesinde imam Ahmed b. Süleyman bidat ve dalâletlerinden dönmeleri için kuvvet toplamaya başlaması üzerine Mutarrifilerin lideri İbrahim b. Heclame ve bazı taraftarlarının biatlerini yenilemeleri ve tövbe ederek bağışlanma istemeleri üzerine durum kısa süre için normale dönmüştür. Bkz. El-Müeyyed Billah, 277-278; Abdu'l-Ati, 93-95.

⁸¹ El-Muhalli, 2/118.

⁸² 554/1159 yılında Irak'dan dönen ve bu tarihten sonra Sena'a kasabasındaki mescidinde ders vermeye başlayan Kadı Cafer'in, 545/1150 yılında öldüğü belirtilen Müsellim el-Lahci ile (bkz. El-Müeyyed Billah, 1022; el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 1028) tartışmış olması zor gözükmemektedir. Bu iki ismin daha önce bir tarihte tartışmış olması muhtemeldir.

önde gelen Mutarrifilerle karşılıklı tartışmalarda bulunduğu da belirtilmektedir⁸³.

Öğrencileri arasında Mansur Billah Abdullah b. Hamza'nın babası Hamza b. Süleyman, Muhammed b. Ahmed b. Yahya, Emir Şemsuddin Yahya b. Ahmed, Hasan b. Muhammed er-Rassas, Muhyiddin Humeyd b. Ahmed el-Kureşi, Süleyman b. Nasır, Ahmed b. Mesud el-Fehmi, Abdullah b. Hamza ve Muhammed b. Hamza b. Ebi'n-Necm, Hanzale b. Şa'ban Ahmed b. el-Hüseyn el-Ekva gibi isimlerin yer aldığı Kadı Cafer b. Ahmed 573/1177 yılında Sena'da vefat etmiştir⁸⁴. Kanaatimizce, hakkında Yemenlilerin en bilgini olarak Irak'a gitti, Iraklıların en bilgini olarak geri döndü denilen⁸⁵ Kadı Cafer'in dönüşü Yemen Zeydileri açısından kırılma noktası olmuştur. Zeydi tarihçi Yahya b. Huseyin tarafından, Kadı Cafer b. Ahmed'in yardımıyla imam Ahmed b. Süleyman zamanında Yemen'de Mutezili-Şii görüşler ortaya çıktığının⁸⁶ not edilmesi Zeydi düşüncenin geldiği durumun tespiti açısından dikkat çekicidir. Gochenour, Cafer b. Ahmed'in Zeydi düşünceye daha önce görülmemiş oranda derinlik kazandırdığı ve onun etkisiyle şekillenen yeni Zeydi düşünce ile Zeydiliğin birinci döneminin sona erdiği yorumunda bulunmaktadır⁸⁷.

Onun, kendi görüşlerini yansıtmaya açısından "Şerhu Kasideti Sahib b. Abbad fi Akaidi'l-Mu'tezile" ve Mutarrifilere yönelik olarak "Megavidu'l-İnsaf fi Mesailu'l-Hilaf" isimli eserleri⁸⁸ önemli ipuçları

⁸³ Mutarrifileri şiddetle eleştiren Kadı Cafer'in, Mutarrifileri gece karanlığında mescide kibleye dönmeksizin çıplak olarak namaz kılanlara benzetirken kendisini de elinde lambayla onları aydınlatan, onların çirkinliklerini ortaya koyan kişiye benzetiyor. Dolayısıyla kendisine lanet ve küfür eden Mutarrifilere karşı tek suçunun lambayla onları aydınlatmak olduğunu söylediği ifade edilmektedir. Bkz. Abdu'l-Ati, 92-93.

⁸⁴ El-Müeyyed Billah, 276, 278; el-Vecihi, *Alamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 278; Kallek, 546.

⁸⁵ Abdu'l-Ati, 33-34; el-Vecihi, *Alamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 278-279, 114-116.

⁸⁶ Yahya b. Hüseyn, 318.

⁸⁷ Gochenour, 185-186.

⁸⁸ Kadı Cafer'in eserlerinin listesi için bkz. El-Müeyyed Billah, 278; el-Vecihi, *A'lamu'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 279-282; Kallek, 546.

vermektedir⁸⁹. Kadı Cafer b. Ahmed'den Mutarrifiyye ile mücadele etmesini isteyen İmam Ahmed b. Süleyman'ın kendisinin de benzer şekilde "el-Haşime li Enfi'd-Dalal min Mezahibi'l-Mutarrifiyye ed-Dalal ec-Cuhhal" ve "er-Risale el-Vadıha es-Sadika fi Tebyini İrtidadi'l-Fırkati'l-Marika el-Mutarrifiyye ez-Zanadika" isimli eserler⁹⁰ yazmış olması aynı zamanda Yemen'de yeniden tesis edilen ikinci Zeydi devletinin politikasını da yansıtmaktadır. Kadı Cafer b. Abdisselam'ın öğretileri başta al-Hasan Rassas olmak üzere Zeydi hareketin gelişimi ve Zeydi öğretilerin şekillenmesinde etkili olan bir ulema grubunun ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁹¹.

Kadı Cafer b. Ahmed'den sonra onun öğrencisi de olan Hasan b. Muhammed er-Rassas, İmam Abdullah b. Hamza'nın teşviki ve siyasi desteğiyle Yemen'de nüfuz etmeye başlayan Mutezili düşüncenin temsilcisi olarak gözükmektedir. Oldukça erken yaşta vefat eden er-Rassas'ın hayatı hakkında kaynaklarda fazlaca malumat bulunmamaktadır. 546/1152 yılında doğduğu belirtilen er-Rassas lakaplı el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Ebi Tahir b. Muhammed b. İshak b. Ebi Bekr b. Abdullah'ın⁹², henüz otuz sekiz yaşında iken 584/1188 yılında San'a'da öldüğü ve hocasının yanına defnedildiği rivayet edilmektedir⁹³. Sadece Kadı Cafer b. Ahmed'den ders aldığı anlaşılan er-Rassas'ın on yaşından itibaren hocasından önde gelen Şii-Zeydi âlimlerin kitaplarını okuduğu görülmektedir. İmam Zeyd'in Mecmu'u, Kadı Abdulacabbar'ın Emalı'si, Saffar'ın Kitabı'l-Erbain fi Fezaili Emiri'l-Mü'minin ve Hadisu'l-Abid gibi, Zeydi-Mutezili literatür içerisinde yer alan eserleri okuduktan sonra hocasının 556/1161 yılında bu mirası er-Rassas'a

⁸⁹ Mutarrifilerin içinde buldukları durumun vehametini göstermek ve başkalarının da onların yolundan gitmesine engel olmak için kaleme aldığını belirttiği "*Megavidu'l-İnsaf fi Mesailu'l-Hilaf*" isimli risalesinde Mutarrifilerin görüşlerini on mesele altında ele alarak eleştiriye tabi tutmaktadır. Bkz. Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam, "*Megavidu'l-İnsaf fi Mesailu'l-Hilaf*", *Abdu'l-Ati'nin es-Srau'l-Fikri fi'l-Yemen bene'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye* içerisinde, ss. 116-126.

⁹⁰ El-Muhalli, 2/118-119.

⁹¹ Thiele, 540.

⁹² El-Müeyyed Billah, 333.

⁹³ El-Müeyyed Billah, 336.

devrettiği belirtilmektedir⁹⁴. er-Rassas'ın, hocası Kadı Cafer'den sonra vekili olarak onun yerine geçtiği kabul edilmektedir⁹⁵.

İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza (614/1217)⁹⁶ ve Ebu'l-Kasım et-Tihami'nin⁹⁷ kendisinden ders aldığı⁹⁸ rivayet edilen Rassas'ın, oldukça erken yaşta yazmaya başladığı ve çok sayıda eser kaleme aldığı görülmektedir. Aralarında Kitabı Munekadati Ehli'l-Mantık, el-Faik fi'l-Usul, el-Beyan fi İlmi Kelam, el-Kaşif fi İsbati'l-A'raz ve'l-Cevahir, el-Aşru'l-Fevaid, el-Memduh ve'l-Maksur ve Cevabu'l-Kadi er-Reşid'inde olduğu çok sayıda eseri zikredilmektedir⁹⁹. Er-Rassas'ın eserlerinde referans olarak Zeydi ulemanın yanı sıra Kadı Abdulcabbar el-Hemedani, İsmail b. Ali b. Hüseyin er-Razi, Kadı Cafer b. Ahmed, Hakim el-Cüşemi gibi Mutezilileri de göstermesi¹⁰⁰ 6/12. yüzyıla gelindiğinde Mutezile'nin Zeydi düşünce ile iç içe olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Nitekim, er-Rassas hakkındaki çalışmalarıyla bilinen Thiele'nin tespitlerine göre, er-Rassas, Muarrifiyye'nin, Allah'ın âlemi hava, su, ateş ve toprak'tan yarattığı ve âlemde meydana gelen olayların bu dört unsurun etkileşiminden

⁹⁴ el-Müeyyed Billah, 333; el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 342; el-Vezir, es-Seyyid Sarimuddin İbrahim b. Muhammed, *el-Felekü'd-Devvar*, thk. Muhammed Yahya Salim İzzan, Sa'da 1994, 208; Thiele, 543.

⁹⁵ Mansur el-Müeyyidi, *Levamiu'l-Envar*, 2/42; el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 342.

⁹⁶ el-Muhalli, 2/132-196; Yahya b. Hüseyin, 329-406; el-Müeyyed Billah, 596-610.

⁹⁷ Hicri yedinci yüzyılda ölen, Kelam ve usuli fıkıh konusunda meşhur olduğu belirtilen Ebu'l-Kasım b. Hüseyin b. Şebib et-Tihami'nin önceleri Mutarrifi iken daha sonra Beyhaki'nin etkisiyle bu görüşlerinden vazgeçen Hüseyin b. el-Hasan b. Sahib et-Tihami'nin oğlu olduğu, İmam Mansur Billah'ın yanında yer alarak onunla birlikte mücadele ettiği, Mansur Billah'ın onu San'a hatibi olarak tayin ettiği belirtilmektedir. Bkz. el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 768.

⁹⁸ el-Müeyyed Billah, 333. Oğlu Ahmed b. Hasan er-Rassas (621/1224) ve Süleyman Abdillan el-Hurasi'nin de onun öğrencileri arasında kabul edildiği belirtilmektedir. Bkz. el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 91; Thiele, 545.

⁹⁹ er-Rassas'ın eserleri hakkında bkz. El-Müeyyed Billah, 335; Mansur el-Müeyyidi, *Levamiu'l-Envar*, 2/42; el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 343-344; ayrıca er-Rassas'ın çalışmaları hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Thiele, 546-554. Hukukla ilgili eserlerinin yanı sıra, Thiele'nin de belirttiği gibi (Thiele, 546) büyük ihtimalle Mutarrifilerin kozmolojiyle ilgili görüşlerine cevap maksadıyla, çoğunlukla kelam ilminin hassas konularıyla ilgili de eserler yazdığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁰ Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Thiele, 555-558.

meydana geldiği şeklindeki nedensellik teorisine¹⁰¹ karşılık Mutezile'nin, bütün varlıkların tek nedeninin Allah olduğu görüşünü yansıtan vesilecilik teorisini savunmaktadır¹⁰².

el-Hasan b. Muhammed b. el-Hasan er-Rassas'tan (546-584/1152-1188) bahsedilirken, onun Yemen'de önemli bir ekolün kurucusu olduğu ifade edilmekte ve Zeydi düşüncenin gelişiminde önemli katkılar sağladığının altı çizilmektedir¹⁰³. Er-Rassas'ı bu kadar önemli kılan bir başka sebep de onun, İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza'nın hocası olmasıdır. Dönemin Zeydi alimi olarak görülen er-Rassas'tan fıkıh ve kelam usulü okuduğu belirtilen İmam Abdullah b. Hamza'nın hocasından bahsederken "Muvahhidlerin lideri" ifadesini kullandığı aktarılmaktadır¹⁰⁴. Bu durum, Mutarriflere karşı çok sert politika yürüten İmam Abdullah b. Hamza

¹⁰¹ Mutarrifiler Allah'ın adaletinin yaratma, rızık, ecel, diriliş, ahiret ve mücazat olmak üzere altı yönden eşit olduğunu savunmaktadırlar. Alemde doğal bir nedenselliği savunan Mutarrifilere göre yeryüzündeki çirkinlikler Allah'ın iradesiyle yaratılmış değildir. Ölüm, hastalık, afet, kuraklık, açlık gibi olaylar Allah'ın iradesiyle gerçekleşmez. Bkz. Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam, "Megavidu'l-İnsaf fi Mesailu'l-Hilaf", *es-Sırau'l-Fikri fi'l-Yemen* içerisinde, 119; Fuad Seyyid, 246; Bedruddin b. Emiriddin el-Husi, *el-Mutarrifiyye*, San'a 2001, 15-59; Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 174.

¹⁰² Onun açıklamalarına göre, Mutarrifilerin nedensellik teorisi Mutezile'nin vesilecilik (varlıkların tek nedeni Allah'tır) teorisine bütünüyle zıttır. Er-Rassas'da muhtemelen el-Müessirat ve Miftahu'l-Müşkilat isimli eserini bu konuyu açıklamak için yazmıştır. Mutezile'nin zıddına Mutarrifiyye atomculuk ve bölünemeyen parçanın varlığı (el-cüz la yetecezza) görüşünü reddetmektedir. Mutezile, filozofların cevher konusundaki görüşünü benimseyen muhaliflerini suçlarlar. Er-Rassas ise *el-Kaşifu'l-Besair fi İsbati'l-A'raz ve'l-Cevahir* isimli eserinde Mutezile'nin açıklamalarıyla ters düşen, filozofların cevher anlayışları konusunda Mutarrifilere cevap verir ve bölünemeyen parçaların varlığı konusunda deliller ileri sürer. Yine, Thiele'ye göre, arazların varlığı konusunda da eser yazar er-Rassas'ın Mutezile ile yakın ilişkisinin açık delili onun "*Keyfiyyetü Keşfi'l-Ahkam ve's-Sıfat an Hasaisü'l-Müessirat ve'l-Muktediyat*" isimli eseridir. (eseri hakkında bkz. el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 343) söz konusu eser, Ebu Haşim el-Cubbai'ye dayanan, sıfatlar konusunda Basra Mutezili öğretisinin özelliklerini yansıtır. Bkz. Thiele, 546-547.

¹⁰³ Thiele, 538.

¹⁰⁴ Ayrıca İmam Abdullah b. Hamza'nın, hocasının isteği üzerine usulle ilgili bir konuda Eşari mezhebine ait "*er-Risaletü'l-Tavvefe*" isimli bir esere "*el-Cevheretü's-Şeffafe Radiatü'l-Tavvefe*" isimli bir reddiye yazdığı da belirtilmektedir. Bkz. El-Muhalli, 2/139-140.

ve onun dönemindeki Zeydiyye'yi anlama açısından önem arz etmektedir.

Canlı ve üretken bir entelektüel hayatın var olduğu 6/12. yüzyıl Yemen düşünce tarihinde Mutezile'nin etkisinin boyutunu göstermesi açısından Neşvan b. Said el-Himyeri'nin (573/1178) de üzerinde özellikle durulması gerektiği kanaatindeyiz. Mutezile'nin, Zeydi düşüncenin seyrini derinden etkilediği ve Zeydi düşünceye büyük bir canlılık kattığı bu dönemde Neşvan b. Said el-Himyeri'nin mezhepler tarihçiliği, mezhebi kimliği ve imamet görüşü dikkatleri çekmektedir. Hakkındaki, Zeydi ulemadan biri olduğu, diğer İslam fakahasından ziyade el-Hadi ile'l-Hak'ın görüşlerini tercih ettiği ve insanlar arasında el-Hadi'nin hükümleriyle hükmettiği, şiirlerinde ve kitaplarında mezhebini açıkça belirttiği şeklindeki rivayetler göz önünde tutulursa Zeydi-Mutezili ilişkisinin aydınlatılması açısından Neşvan b. Said'in anlaşılması önem arz etmektedir¹⁰⁵.

Himyer krallarından Hassan Zu Merasid'in soyundan gelen ve Kadı olarak bilinen Neşvan b. Said b. el-Himyeri'nin doğum tarihi bilinmemekle birlikte San'a'nın kuzeyindeki Hus kasabasında büyüdüğü belirtilmektedir¹⁰⁶. Kaynaklarda dil, tarih ve diğer ilim dallarında eserler okuduğu söylenen Neşvan'ın hocalarından söz edilmemektedir¹⁰⁷. Yemen dışına çıktığına dair bir bilgi de bulunmayan Neşvan çok sayıda eser kaleme almıştır. Ansiklopedik sözlük mahiyetinde olan Şemsu'l-Ulûm ve Devâ'ü Kelâmi'l Arab Mine'l

¹⁰⁵ El-Müeyyid Billah, 1174; ayrıca bkz. el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 1060; İsmail b. Ali el-Ekva, "Neşvan el-Himyeri" mad., *DİA*, c. 33 (2007), ss.25-26.

¹⁰⁶ Neşvan b. Said b. Ebi Himyer b. Ubeydillah b. el-Kasım b. Abdurrahman el-Himyeri'nin, *Kasidetü'l Himyeri*, Nşr. Rene Basset, (La Kaşida Himyarite adıyla neşretti.), Nouvelle Edition, Alger Typographie Adophe Jourdan, 1914, 28; *Müluku'l-Yemen ve Agyalü'l-Yemen (Kasidetü Neşvan b. Said el-Himyeri)*, Thk. Ali b. İsmail el-Müeyyid-İsmail b. Ahmed el-Curafî, Beyrut 1985, önsöz 15; Ali Muhammed Zeyd, 105.

¹⁰⁷ Yakut el-Hamevî, er-Rûmî, *Mu'cemul Udebâ' İrşâdu'l Erib İlä Ma'rifeti'l Edîb*, Thk: İhsan Abbas, I. Baskı, Beyrut, 1993, VI/2745; El-Müeyyed Billah, 1173; Es-Suyûtî, Celâlettin Abdurrahman, *Buğyetü'l Vuât fî Tabakâti'l-Lüğaviyyine ve'n-Nuhât*, Thk: Muhammed Ebul Fadl İbrahim, Daru'l Fikr, 1989, II, 312; Onun hocalarından söz edilmemesi, çeşitli ilimlere dair kaleme aldığı eserlerinde zengin açıklamaların bulunması, memleketinde klasik eğitim gördükten sonra daha ziyade kendi kendini yetiştirdiği şeklinde yorumlanmaktadır. Bkz. İsmail b. Ali el-Ekva', 25.

Külüm'un¹⁰⁸ yanı sıra İslam mezhepleri tarihi açısından büyük önem arz eden Huru'l-Iyn ve Mulûkü Himyer ve Akyâlül Yemen¹⁰⁹ isimli meşhur eserleri bunlardan bazılarıdır¹¹⁰.

573/1178 yılında vefat eden¹¹¹ Neşvan b. Said el-Himyeri'nin, Yemen'de Zeydi hakimiyetini yeniden tesis etmek amacıyla 531/1136 tarihinde el-Hadi ile Hak Yahya b. Hüseyin'in soyundan gelen Ali b. Zeyd b. İbrahim'i destekleyerek onun yanında mücadele ettiği, ancak Ali b. Zeyd'in imametteki yetersizliği nedeniyle 532/1137'de imamet iddiasında bulunan Ahmed b. Süleyman'ı desteklediği belirtilmektedir¹¹². Ancak Neşvân'ın Ahmed b. Süleyman'a desteği uzun sürmemiştir¹¹³. Daha sonra onun, kendi adına bir

¹⁰⁸ Hamevî, VI, 2745; Suyûtî, II, 312; Cemaleddin Ebu'l Hasan Ali b. Yusuf el-Kıftî, *İnbâhu'r Ruwât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire 1986, II/342.

¹⁰⁹ Neşvan b. Said el-Himyeri, *Mulûkü Himyer ve Akyâlül Yemen ve Şerhuhâ el-Müsemma Hülâsetu's-Sire el-Câmia li Acâibi Ahbâri'l Mülûki't-Tebabia*, Leipzig 1865.

¹¹⁰ Neşvan b. Said'in şu eserlerinden bahsedilmektedir; *Kitâbu'l Kavâfi* (bu eserin Beyânu Müşkili'r-Râvi ve Sırâtihi's-Seviy adlı eserle aynı olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bu eseri, Muhammed Ebu'l Futûh Şerif (el-Arûz: *Dirâse Tatbikiyye içinde*, Kahire 1403/1983, s.129-175) ve Muhammed Aziz Şems- Ali Kerh (Mecelletu'l Mecmai'l İlmiyyi'l Hindî, VIII/1-2 (Aligarh 1403/1983) s.325-337) neşretmiştir. Et-Tibyân fi Tefsiri'l Kur'ân, el-Ferâid ve'l Kalâid, Mizanu's-Şuarâ ve Tesbîtü'n-Nizâm isimli eserler ise yazma olup, henüz neşredilmemişlerdir. Neşvan'ın yukarıdaki adı geçen eserleri dışında şu eserleri de vardır: *Sahihu'l İ'tikad ve Sârihu'l İntikâd*, et-Tabsira fi'd-Dîn lil Mübsirîn fi'r-Reddi ala'z-Zalame'ti'l Münkirin, Müskül Adl ve'l Mizan fi Muvâfakati'l Kur'ân, Et-Tezkire fi Ahkâmi'l Cevâhir ve'l A'râz, Makâla fi Ahkâmi San'a ve Zebid, Kitabu'n-Nekâiz, Dîvanu's-Şi'r, Vasiyye li Veledihi Ca'fer, Urcûze fi's-Şuhûri'r-Rûmiyye, Risâle fi't-Tasrîf. Ancak bu kitapların birçoğu günümüze ulaşmamıştır. Bkz. İsmail b. Ali el-Ekva', 26; el-Vecih, *A'lamu'l-Müellifin*, 1062-1064.

¹¹¹ Suyuti, II, 313; Hamevî, VI, 2745

¹¹² Kendi davetinden önce, Ahmed b. Süleyman iki kardeşi Yahya ve Abdullah'la birlikte yanlarına Kadı Neşvan b. Said el-Himyeri'yi de alarak Ali b. Zeyd b. İbrahim'i destekliyorlar. Ancak ilim eksikliği ve imamet şartlarını taşımadığı gerekçesiyle Neşvan b. Said bir şiir yazarak Ahmed b. Süleyman'ı imamet için huruc etmeye teşvik ediyor. Bkz. Yahya b. Hüseyin, 294-295.

¹¹³ Neşvân'ın Ahmed b. Süleyman'ı neden destekleyip sonra bu desteği geri çektiği tam olarak bilinemese de temel sebebin Neşvân'ın imamet konusundaki farklı düşünceleri olduğu söylenebilir. Nitekim el-Mustatâb'dan nakledildiğine göre her ikisi birbirini imamet konusu ekseninde hicvetmişlerdir. Söz konusu şiirlerden birisinde Neşvân şöyle seslenmektedir: "Zamanın gariplikleri türlü türüdür. Bunların en ilginç olanı İbni'l Huzayrif'de neşet

devlet kurma teşebbüsü söz konusudur. Bu doğrultuda Neşvân'ın Yemen'de Sabr dağının sakinlerince kendisine sultanlık verildiği ve nihayetinde bu bölgede küçük de olsa bir hakimiyet tesis ettiği ve bunun ömrünün son dönemine denk geldiği ifade edilmektedir¹¹⁴.

Neşvan b. Said'in, Zeydi olarak görülmekle birlikte Mutezili görüşlerin etkisinde kalarak düşünce dünyasının şekillendiği söyleyebiliriz. Farklı siyasi, itikâdî ve fikhî ekollerin yoğun olduğu bir ortamda faaliyet yürüten Neşvan'ın, Şia'nın imamet konusundaki görüşlerinden bahsederken Ebu İsa el-Varrâk, Zurkân b. Musa ve Ebu'l-Kasım el-Belhi'nin kitaplarından istifade ettiğini açıkça belirtmesi, özellikle Ebu'l Kâsım el-Belhi'nin ismini birkaç yerde açıkça zikretmesi ve ayrıca Nazzam ve Câhız'dan da çok alıntı yapması, onun mezhebi kimliği üzerinde soru işaretleri doğurmaktadır¹¹⁵. Onun Hüs şehrinde, Zeydi kültür mirasının yoğun olduğu bir ortamda Mu'tezile kelamıyla tanıştığı anlaşılmaktadır. Ancak onun Zeydi mi, Mutezili mi, yoksa farklı görüşlere sahip bir şahsiyet mi olduğu henüz netlik kazanmış değildir¹¹⁶. Neşvân'ın imamette şûranın esas alınması gerektiğini savunanların görüşlerine meylettiği anlaşılmaktadır. Zira şûrayı esas alanlardan bahsederken, bu görüşte olanların ümmetin çoğunluğunu teşkil ettiğini belirtir¹¹⁷. Bu

eden imamettir. Ahmed b. Süleyman, insanlar nezdinde yünden yapılmış bir ip için dahi güvenilir biri değildir." Bkz. Zeyd, *Teyyarât*, 106.

¹¹⁴ Hamevî, VI, 2745; Suyûti, II, 313; Ömer Ferruh, *Tarihu'l Edebu'l Arabiy*, V. Baskı, Beyrut, 1989, III, 362; el-Kiftî, *İnbâhu'r-Ruvât* III/343.

¹¹⁵ Bkz. *Huru'l-İyn*, 157-170; Neşvân Müslümanlar'ın temelde Mu'tezile, Mürcie, Şia, Hariciler, Haşeviyye ve Amme olmak üzere altı fırkaya ayrıldığını, evvel emirde alemin hâdis oluşu ve Allah'ın birliği konusunda icma ettiklerini, bilahare ma'budları hakkında ihtilafa düştüklerini belirtir. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İn*, 147.

¹¹⁶ Zahid el-Kevserî, Kemal Mustafa'nın tahkik ettiği Hurul İyn adlı eserin önsözünde Neşvan el Himyeri'nin Mu'tezile mezhebine müntesip olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İyn*, 5; Ömer Ferruh ise onun fıkhıta Zeydi, usulde ise Mu'tezili olduğunu ifade etmektedir. bkz. Ferruh, III/362; Bazı araştırmacı ve müellifler, yaşadığı ortamı ve değişik argümanları esas alarak onun Zeydiyye'ye bağlılığını savunmakla birlikte, farklı gerekçeler ve Mu'tezile ile ilgili iltifatlarına bakarak onun bir Mu'tezili olduğunu ileri sürerler de vardır. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İn*, 18; es-Suyûti, II/312.

¹¹⁷ Mutezile, Mürcie, Havaric, Haşviyye'den bazıları, Zeydiyye'den Ceririyye, Butriyye fırkalarının imamette şura yolunu benimseyenler olduğunu belirtmektedir. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İn*, 151.

fırkalar ve sahip oldukları görüşler sebebiyle Neşvân, imametın tüm insanlar için caiz olduğunu savunmaktadır¹¹⁸. Onun, ayrıca Ehl-i Beyt'i, Hz. Peygamberin yakın akrabalarıyla da sınırlandırmadığı, ümmeti bir bütün olarak peygambere tabi olanlar şeklinde kabul ettiği anlaşılmaktadır¹¹⁹. İbrahim b. Seyyar en-Nazzâm'ın imamet görüşünü naklettikten sonra, bu görüşün, en doğrusu olduğunu ifade ederek kendisinin de bu görüşü benimsediğini ortaya koymaktadır¹²⁰. Bu açıdan Neşvan'ın imamette nesep şartını kabul etmediği söylenebilir.

Neşvân'ı Himyerî'nin hayatının sonlarına doğru Mutarrifiyye tarihçisi Müsellem el-Lahci'ye bir mektup yazdığı bilinmektedir. Bu mektup, Müsellem'in evvelden yazdığı mektuba bir cevap niteliğindedir ve Neşvân ile Yahya b. Hüseyin el-Buhayrî arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır¹²¹. İmamet görüşünde Mutarrifiyye ile Neşvân'ın

¹¹⁸ Neşvân'ın bir şiirinde şöyle dediği aktarılmaktadır; "İnsanlar içinde imamete en layık kişi, insanların en takvalısı ve en güvenilir olanıdır. Farz ve sünnetleri bilen kişi, siyah veya beyaz tenli, kulağı veya burnu delik nasıl olursa olsun imamete layıktır. Ey Şia (tarafdarları)! Haydi gel. Üzerinde taşıdığın kirden kurtulmanın zamanı geldi" Zeyd, *Teyyârât*, 113-114.

¹¹⁹ Bize kadar gelen şiirlerinden birinde "Peygamberin aile halkı, acem, zenci ve Araplardan müteşekkil zümrelerden, milletine tabi olanlardır" dediği nakledilmektedir. Bkz. Ali Muhammed Zeyd, *Teyyârât*, 114.

¹²⁰ Neşvân, Nazzâm'ın görüşünü şu şekilde özetler: "İmamet, insanların en hayırlısının ve Allah katında en değerli olanın hakkıdır. Bu konuda Kur'an'dan "Ey İnsanlar! Biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık. Sizi değişik kabilelere ve milletlere ayırdık ki birbirinizle tanışasınız. Şüphesiz Allah katında en değerli olanınız, takvaca en üstün olanınızdır" ayetini delil olarak ileri sürmektedirler. Burada Allah hiçbir fark gözetmeksizin, kızıl ve siyaha, Arap ve aceme hitap etmektedir ve "sizin en hayırlınız, takvaca üstün olanınızdır" denilmektedir. Dolayısıyla, imamet, ister Arap olsun ister acem olsun, Allah'a karşı en takvalı, Allah katında en değerli, Allah'a ilişkin marifeti en güçlü ve itaati en sağlam olana aittir." Neşvân, *Hûru'l İyn*, 152.

¹²¹ Necmuddin Ammâra el-Yemenî, *Târîhu'l Yemen el-Müsemma el-Müfid fi Ahbari San'a ve Zebid (Şuarau Mülûk ve A'yânühâ ve Udebâuhâ)*, Thk: Kadı Muhammed b. Ali el-Akva' el-Havâli, I. Baskı, Mısır, 1976, 363-366; Neşvân'ın mezhebi kimliğine vurgu yapan Mutarrifiyye'den Yahya b. Hüseyin el-Buhayrî'nin Neşvân hakkında sorulan bir soruya şu beyitle cevap verdiği nakledilmektedir: "Onun kusurlu olduğuna dair hiçbir fikre sahip değilim. Ancak ben onun bir dost ve asil bir kişi olduğunu biliyorum. Din yolunda takip ettiği mezhep, benim takip ettiğim mezheptir. Onun ailesi de benim kavmindendir. Gayri başka nasıl cevap vereyim." Bkz. Zeyd, *Teyyârât*, 108.

aynı fikirleri savunmaları her ikisinin de Mu'tezile'den etkilenmiş olmaları ile izah edilmektedir.¹²²

Öte yandan, Neşvan b. Said'in Âmme, Kaderiyye, Rafiziyye, Haşeviyye, Mürcie ve Haricilere eleştiriler yöneltirken, Mu'tezile'yi en yüksek makama oturttuğu görülmektedir. Ona göre Mu'tezile müntesipleri yeryüzünün melekleri olup, sünnet ve farzları en iyi bilenler de yine onlardır. Onlar kelim ilminin öncüleridirler ve İslam milletinin başıdır¹²³. Neşvân, Mu'tezile'nin, Kelam'ın dili ve Adliye adlarıyla adlandırıldıklarını, mezhep ve fırkalara meleklerin yeryüzündekilere tarafsız baktığı gibi tarafsız baktıklarını, çeşitli konularla ilgili tasniflerinin olduğunu, tevhid, adalet ve tenzih'in ince noktalarına temas eden te'lifatlarının olduğunu, bunu da onlardan başka kimsenin yapamayacağını, kimseye de nasip olmadığını, bilgilerinin çokluğu sebebiyle onların ilmini Allah'tan başka kimsenin kuşatamayacağını, kendilerinden sonra gelen her kelamcının onların ilim denizlerinden istifade ettiğini ve onların izinde gittiğini nakleder. Neşvan'a göre, bid'atçı fırka ve mezheplerin görüşleri hakkında hiç kimsenin sahip olamadığı kadar büyük bir bilgi birikimi, harikulade bir hıfz ve derin bir kavrayışa sahip olan Mu'tezile bilgileri, sarrafların para ve dirhemleri kritik ettikleri gibi, mezhepleri kritiğe tabi tutmuşlardır¹²⁴.

Neşvan, mezhebi anlamda Zeydi olarak kabul edilse de, onun Mu'tezile'nin akli metodolijisine çok kıymet atfettiği açıktır. Özellikle Mu'tezile'nin Basra ekolünden Nazzam ve Cahız ile Bağdat ekolünden Ka'bî'nin fikirlerini ciddi manada önemseddiği söylenebilir¹²⁵. Öte yandan, Zeydiyye'nin temel esaslarından biri olan, Mu'tezile için ise

¹²² Neşvân'ın Mutarrife ile diyalogu sadece Yezid'in ailesinin desteğini kazanma ile sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır. O'nun Vakaş'da, Mutarrifiyye'den olan Yahya b. Hüseyin el-Buhayri ile mektuplaştığı, Yahya b. Hüseyin el-Buhayri'den de kendisine destek almaya çalıştığı görülmektedir. Bkz. Zeyd, *Teyerât*, 108.

¹²³ Neşvân, *Hûru'l İyn*, 39

¹²⁴ Neşvân, *Hûru'l İyn*, 260

¹²⁵ Neşvân, Zeydiyye ve fırkalarından söz ettikten sonra "Bu, Ebu'l Kâsım el-Belhî'nin Zeydiyye ile ilgili anlattıkları" diyerek sözü bitirmekte, Yemen'de Carudiyye'den başka Zeydi fırka olmadığını, onların da San'a ve Sa'da civarında yaşadıklarını ifade etmektedir. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İyn*, 156.

daha ziyade siyasi bir mesele olan İmamet konusunda Neşvân'ın, Zeydî imamet görüşünü yerine Mu'tezile'ye yakın durması¹²⁶ onun mezhep taassubundan bağımsız hareket ettiği şeklinde de yorumlanabilir. Bağdat ve Basra Mu'tezilesi'nden söz ederken "şeyhlerimiz veya üstadlarımız" ifadesini kullanması¹²⁷ yine ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Neşvân, Mu'tezile'yi öyle benimsemiştir ki, isminden hareketle, onu yüceltme eğilimindedir. Ona göre Mu'tezile, "kelamın dili" ve adalet ve tevhid görüşleri sebebiyle "adliyye" olarak isimlendirilmişlerdir.¹²⁸

Kadı Cafer b. Ahmed'in ardından Hasan b. Muhammed er-Rassas'la devam eden ve Neşvan b. Said gibi isimlerin de içinde olduğu 6/12. Yüzyılda Yemen'de Zeydi düşüncenin şekillenmesinde Mutezile'nin etkisi açıktır¹²⁹. Ancak gerek erken dönemde gerekse geç dönemde Zeydilerin usulde Mutezili, furuda ise Hanefi olduklarına dair algının bütünüyle gerçeği yansıtmadığı kanaatindeyiz. İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın kendilerinden bahsederken, ne Ebu Hanife'ye, ne Şafi'ye ve ne de Malik'e muhalefet etmediklerini, onların hepsinin ümmetin fakihleri ve Ehl-i Beyt imamlarının tabileri olduklarını söylemesi 6/12. yüzyıl Zeydi düşüncesini yansıtmaması açısından dikkat çekicidir. Ayrıca o, kendisi-

¹²⁶ Nitekim Mutezile, nass ve tayini savunan Şia'dan farklı olarak, imamette fazilet şartını savunmaktadır. Bkz. Naşi el-Ekber, 49; Neşvân, Zeyd b. Ali'nin imametinden söz ederken, onun imametini ve imametle ilgili haklılığını savunmakta, meziyet ve faziletlerinden söz etmektedir. Ancak Neşvân, Zeyd b. Ali'nin imam tayin edilmesinin icma ile gerçekleştiği fikrinde olduğu belirtmektedir. Dolayısıyla Zeyd b. Ali'nin imam tayininde nesep şartının varid olmadığını, ümmetin onu nesebinden ötürü değil fazilet ve meziyetlerinden dolayı imam seçtiğini ortaya koymuş olmaktadır. Bkz. Neşvân, *Hûru'l İyn*, 184.

¹²⁷ Neşvân, *Hûru'l İyn*, 259

¹²⁸ Neşvân, *Hûru'l İyn*, 260

¹²⁹ Fatih Yücel, fıkıh usulü açısından, klasik tasnif dönemi olarak tanımladığı ve Zeydi usulcülerin ilk müstakil eserlerini verdiklerini belirttiği h. beşinci yüzyıldan itibaren Mutezile'nin Zeydi fıkıh usulü üzerindeki tesirinin açık olduğunu ifade etmektedir. Kadı Cafer b. Ahmed'in *et-Takrib fi Usuli'l-Fıkh* ve İmam Abdullah b. Hamza'nın *Safvetü'l-İhtiyar fi Usuli'l-Fıkh* gibi çok değerli eserlerin üretildiği bu dönemin en belirgin özelliğinin Zeydi usulüne Mutezili usulcülerin tesir etmesi olduğunun altını çizmektedir. Bkz. Fatih Yücel, "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslami İlimler Dergisi*, yıl 6, sayı 1 (Bahar 2011), ss. 255-273, 264-265.

nin Cebri, Rafızı, Kaderi veya Mutezili olmadığını sadece Ali-Fatıma'nın soyundan gelenlerin mezhebinden olduğunu vurgulamaktadır¹³⁰. Burada Ahmed b. Süleyman'ın eleştirilere cevap niteliğinde bu açıklamaları yapmış olabileceğini tahmin ediyoruz. Başlangıcından itibaren Zeydiyye ile Mutezile arasında bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür ancak burada etkileşimin karşılıklı olduğunu da belirtmemiz gerekmektedir¹³¹.

D. Zeydi Düşüncede Mezhep İçi Mücadelelerin Bir Enstrümanı Olarak Mutezile

Yahya b. Hüseyin'in ölümüne kadar devam eden ve Zeydiyye mezhebinin teşekkül süreci olarak da kabul edilen dönemde Zeydi ulema arasında imamet meselesi başta olmak üzere kelami konularda yorum farklılıklarının olduğu bilinmektedir. Öyle ki bu farklılıklar nedeniyle makalat türü eserlerde Zeydiyye'nin tasnifi¹³² ayrı bir problem oluşturmaktadır. Ancak bu dönemde ortaya çıkan fikir ayrılıkları sebebiyle Zeydilerin birbirlerini tekfir etmedikleri görülmektedir. Ebu'l-Carud Ziyad b. Münzir, Ebu Halid el-Vasiti, Fudayl b. Er-Ressan ve Mansur b. Ebi'l-Esved gibi bazı şahısların İmamiyye mezhebine yakın görüşleri savunmaları ve dolayısıyla sahabenin

¹³⁰ El-Muhalli, 2/146.

¹³¹ Özellikle imamet konusundaki etkileşim için bkz. Aydınlı, 255-260.

¹³² Özellikle imamet konusundaki görüşleri esas alınarak yapılan tasniflere göre Eşari (*Makalat*, 66-69) Zeydiyye'yi Carudiyye, Süleymaniyye, Butriyye, Nuaymiyye, Ya'kubiyye ve isimsiz bir fırka daha ekleyerek altı guruba ayırırken, Bağdadi (*Mezhepler Arasındaki Farklar*, 26-29), Şehristani (*el-Milel*, 1/183-187), Naşi el-Ekber (*Mesailü'l-İmame*, 45), İsfarayini (*et-Tabsir*, 16) ve Razi (*İtikadat*, 52-53) ise Carudiyye, Butriyye ve Süleymaniyye olarak üç guruba ayırmaktadır. Biraz farklı olarak Mesudi (*Murucu'z-Zehab*, 3/208) Carudiyye, Mer'iyye, Ebraiyye, Yakubiyye, Akbiyye, Ebteriyye ve Muhammed b. el-Yeman'ın taraftarları olan ayrı bir gruptan, Nevbahti (*Fıraku's-Şia*, 52-52) de Akviyye, Hüseyniyye ve Icliyye gruplarından söz ederken, Malati (*et-Tenbih*, 23, 33-34) isim vermeksizin dört Zeydi fırka olduğunu söylemekte ayrıca Carudiyye'yi ise Rafıza arasında saymaktadır. Burada Zeydi fırkalar üzerinde bir ittifak söz konusu olmadığı gibi bu isimlerin her birini ayrı bir fırka olarak görmemiz de mümkün değildir. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 60-65.

küfre düştüğünü iddia etmeleri gibi farklılıkları¹³³ bir kenara bırakacak olursak 3. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Zeydilerin neredeyse tamamının beş esas olarak bilinen belli başlı prensipler üzerinde ittifak ettiği görülmektedir. Tevdid, adalet, el-va'd ve'l-void, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker ve imamet olarak sayılan beş esas Yahya b. Hüseyin sonrası dönemde de Zeydi kelamcılar tarafından da büyük oranda kabul edilmektedir¹³⁴.

Aslında 4/10. Yüzyılın sonuna kadar imamet prensibi üzerine inşa edilen Zeydi düşüncenin yoğun felsefi konulardan uzak, ana hatlarıyla imamet, tevhid, nübüvvet gibi temel kelami konuları içerdiği ve savunmacı/reddiyeci bir yaklaşım sergilediği, dolayısıyla henüz İslam dışı fikri-felsefi görüşlerden ve kültürlerden etkilenmediği söylenebilir. Ancak 4./10. yüzyıldan sonraki süreçte Zeydi düşüncenin daha felsefi bir boyut kazandığı ve mezhep içi farklılaşmanın da bu felsefi konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Mutezilenin, farklı kültürlerle temas ve İslam'ın savunuculuğunun ön plana çıktığı dönemde, kelami ve felsefi düşünceye ağırlık veren bir ekol olarak ortaya çıkışı¹³⁵ ve ilerleyen dönemde Zeydi-

¹³³ İlk dönem makalat türü eserlerde Zeydi fırkalar olarak tasnif edilen Carudiyeye, Salihyye veya Butriyye, Süleymaniyye gibi grupların aslında müstakil birer fırka olmadığı, bir veya birkaç konuda farklı fikir beyan eden insanlardan oldukları ancak muhtemelen "73 Fırka" rivayetinin etkisiyle bunların ayrı fırkalar olarak sayıldıkları kanaatindeyiz. Bkz. Gökâl, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, 60.

¹³⁴ El-Murtaza Lidinillah, Muhammed b. Yahya b. el-Hüseyin el-Hadi ile'l-Hak (310/922), *Kitabu'l-Usul*, thk. Abdullah b. Hamud el-İzzi, Sa'da 2001, 29-67

¹³⁵ Abbasiler döneminde hız kazanan tercüme faaliyetleri çerçevesinde Yunanca, Rumca, Pehlevice, Farsça ve Süryanice dillerinden Eski Yunan, İran, Hind, Hristiyan ve Yahudi kültürü ve felsefesine ait fikirler İslam coğrafyasında tanınmaya başlamış ve özellikle Mutezili Ebu'l-Huzeyl Allaf (227/841), Nazzam (212/835) ve Cahız (255/868) gibi isimler söz konusu felsefi fikirlerden faydalanan ilk Müslüman düşünürler arasında yer almışlardır. İslam düşünce tarihinde entelektüel bir seviye yakalayan Mutezile, felsefe kitaplarının çevirisinden sonra kendine özgü felsefi-kelami bir kimliğe bürünmüştür. Bkz. Osman Aydın, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. H. Onat-S. Kutlu, Ankara 2012, 131. Özellikle tabiat felsefesi, imamet ve siyaset konularındaki görüş farklılıkları yüzünden Basra ekolünden ayrılan mefdulün imametini caiz gören ve Ali b. Ebi Talib'in imametini savunan Bağdat Mutezilesi Ali oğullarını desteklemeyi sürdürmüşlerdir. Büveyhiler döneminde özellikle Kadı Abdulcabbar'ın, o dönemde Zeydilerin yoğun olarak yaşadığı Cürcan ve Taberistan'ı da kapsayan geniş bir bölgeye Kadı olarak atanma-

Mutezili etkileşimi Yemen Zeydileri arasında mezhep içi çatışmalar şeklinde kendini gösterecektir. Özellikle 393/1003 yılında Kasım b. Ali el-Ayyani'nin ölümüne kadar geçen yaklaşık yüzyıllık süre boyunca Yahya b. Hüseyin'in görüşleri etrafında şekillenen Zeydi öğretilerde bir farklılaşma söz konusu değildir. Ancak bu tarihten itibaren Yahya b. Hüseyin'in merkezi konumuna rağmen mezhep içerisinde fikri ayrılıkların baş gösterdiği¹³⁶ bilinmektedir¹³⁷. Kasım b. Ali zamanında sürdürülen yönetim anlayışının etkisiyle Taberistan ve Irak bölgesindeki Zeydi-Mutezili eğilimli kişi ve görüşler Yemen'e taşınmaya başlamıştır¹³⁸. Ardından Zeydiler arasında baş gösteren iktidar mücadelesi fikir ayrılıklarının ve mezhep içi çatışmanın derinleşmesine sebep olmuştur. Böylece siyasi ve fikri-felsefi anlamda oldukça sakin bir seyir takip eden Zeydi hareket içerisinde 5/11. Yüzyıl boyunca birbirlerini tekfir edecek derecede¹³⁹ farklılaşan yeni taraflar ortaya çıkmıştır.

Hicri altıncı yüzyıla gelindiğinde Güney Yemen'de Sünnilerin bir kısmının usul konusunda Hanbeli fikirleri benimsemeye devam ederken önemli bir kısmının ise Eşariliğe eğilim göstermeye başlamasına karşılık Kuzey Yemen'de Mutezile'ye paralel görüşler yayılmaya başlamış ve Zeydiler arasında kabul görmüştür¹⁴⁰. Bu durum doğal olarak Zeydi düşüncenin sonraki seyrini doğrudan etkilemiş-

---

siyla birlikte Mutezile yeni bir canlanma süreci yaşamışsa da artık Mutezile Zeydiyye ile yakınlaşma ve bütünleşme sürecine girmiştir. Bkz. Osman Aydın, *Akılca Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*- Ankara 2010, 263-265; Muharrem Akoğlu, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, Ankara 2008, 20 vd.

¹³⁶ Kasım b. Ali el-Ayyani'nin (393/1003) çeşitli meselelerde Hadi'ye muhalefet ettiği nakledilmektedir. Bkz. Muhalli, 2/64.

¹³⁷ Bir taraftan İran, Irak, Hicaz bölgesindeki Zeydi-Mutezili alimlerle yapılan yazışmalar (Mecmuu Resaili'l-İmam el-Hadi içerisinde yer alan (s. 550-558) "*Cevabu Meseleti'r-Racül min Ehl-i Kum*" başlıklı risale örneğinde olduğu gibi Yemen Zeydileri ile dışarıdaki Zeydilerin birbirleriyle yazıştıkları anlaşılmalıdır) diğer taraftan Yemen'de ihdas edilen daru'l-hicrelerde yürütülen ilmi faaliyetler Yemen Zeydi düşüncesinde yeni bir sürecin başlamasına sebep olmuştur.

¹³⁸ Ahmed b. Yakub, 80-82.

¹³⁹ Usulü'd-din konusundaki görüşlerinden dolayı Mutarrifilerin, Zeydilerin çoğu tarafından küfürle suçlandıkları rivayet edilmektedir. Bkz. İbnu'l-Murtaza, *el-Münye ve'l-Emel*, 98.

¹⁴⁰ Eymen Fuad Seyyid, 79.

tir. Mutarrifiyye ve Muhteria gibi 5/11. Yüzyılda Yemen’de ortaya çıkan Zeydi fırkaların¹⁴¹ görüşlerinin atomculuk ve nedensellik gibi spekülatif kelimeler etrafında yoğunlaştığı¹⁴² dikkate alınırsa söz konusu dönemde Zeydiler tarafından ileri sürülen fikirlerin Mutezili eserlerin Yemen’e girmesinden sonra şekillendiği söylenebilir¹⁴³.

Söz konusu bu dönem Muhterii ve Mutarrifi olarak isimlendirilen Zeydi fırkalar arasında şiddetli çatışmaların başladığı bir dönemdir. Yukarıda zikrettiğimiz isimlerden, Abdullah b. Zeyd el-Ansi’nin 501/1107 yılında yanına aldığı kitaplarla birlikte¹⁴⁴ özellikle Mutarrifiyye ile mücadele etmek üzere Yemen’e gittiği belirtilmektedir. Ayrıca Yemen’de ikinci kez Zeydi devletini tesis eden isimlerden İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman ve İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza’nın, Mutarrifilerle mücadeleye özel bir önem verdiği ve bu uğurda bazı isimleri özellikle Mutezili görüşleri öğrenmeleri için Yemen dışına gönderdikleri görülmektedir¹⁴⁵. Bu süreç bize Yemen Zeydileri içerisinde Muhteria olarak isimlendirilecek olan ve Mutarrifiyye’yi Zeydilikten ayrılan sapkın bir grup olarak değerlendirmekle kendilerinin asıl Zeydileri temsil ettiklerini düşünen Zeydi grubun böylece Basra Mutezile ekolüyle yakınlaştıklarını

¹⁴¹ Yemende ortaya çıkan Zeydi fırkalar hakkında bkz. Gökalp, *Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı*, 167-177.

¹⁴² Abdu’l-Ati’nin belirttiğine göre 573/1178 yılında ölen Süleyman b. Ahmed el-Muhalli’nin Kitabı Burhan er-Raik isimli eseri Tevhid, Ta’dil ve Tasdik olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Eserde, Allah’ın varlığı, birliği, yaratıcılığı ve sıfatlarının ardından usul ve cevherler, ihale, araz ve sıfatların durumları, icad ve arazlar müvellid, sadanın dönüşü, arazların yok olması, cisimlerin ihtilafı, halk, teklif, peygamberlerin gönderilmesi, adl, kaza ve kader, efalu’l-ibad, istitaa, teklif ma la yutak, günahsız kimsenin azab görmesi, imtihan, bedel, Kuran’ın mahluk olması, fazilet, nübüvvet, imamet, va’d ve vaid, kabir azabı, şefaet, el-menziletü beyne’l-menzileteyn, velayet, masumiyet, hicret, emri bi’l-maruf ve nehyi ani’l-münker ve tövbe konularının ele alınmış olması (bkz. *es-Srau’l-Fikri fi’l-Yemen*, 52) Mutarrifilerin hangi konular üzerinde durdukları hakkında önemli ipuçları vermektedir.

¹⁴³ Gökalp, *Zeydilik ve Yemen’de Yayılışı*, 174.

¹⁴⁴ El-Müeyyed Billah, 611.

¹⁴⁵ Kadı Ebu Yahya Cafer, Irak’ta Zeyd b. Ali el-Beyhaki’den Mutezili usulünü öğrendikten sonra hocasıyla birlikte Mutezili eserleri de alarak Yemen’e dönmüştür. Bkz. el-Muhalli, 2/106-108; Ay, 147.

göstermektedir¹⁴⁶. Bu çerçevede 6/12. yüzyılda Mutezile'nin, Muhteria-Mutarrifiyye olarak bilinen Zeydi gruplar arasındaki mücadelenin bir enstrümanı haline geldiği görülmektedir. Burada, Muhteri olarak bilinen Zeydi imamların Mutezile'nin felsefi birikiminden faydalanma amacı olduğu kanaatindeyiz. Ahmed b. Süleyman'ın, İmam el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'in öğretilerinin katı savunucuları oldukları ve özellikle Mutezile'nin kozmolojik şüphelerini reddettikleri belirtilen Mutarrifilere karşı entelektüel bir denge oluşturmak amacıyla olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Burada Kadı Cafer b. Abdisselam'ın Irak'a gönderilmesi ve Beyhaki ile birlikte Mutezili eserleri de alarak Yemen'e dönmesindeki asıl amaç Mutarrifiyye'yi mağlup etmektir¹⁴⁸. Yemen'de Mutezili öğretilere en güçlü tepkinin tabiat felsefesine dair görüşleriyle ön plana çıkan Mutarrifilerden geldiğinin ifade edilmesi de bunu teyit etmektedir¹⁴⁹.

Mutarrifi öğretileri benimseyen Zeydiler, Yemen'de kendi görüşlerini yaymak amacıyla gerek hücrelerinde gerekse dışarıda büyük bir ilmi faaliyet içerisinde olmuşlar ve hatta ilmi açıdan mücadele edebilmek için muarızlarını Yemen dışından yardım istemeye yöneltmişlerdir. Bunu üzerine imam Ali b. İsa b. Hamza'nın daveti ile Zeyd b. Hasan b. Ali el-Horasani el-Beyhaki, Mutarrifi görüşleri reddetmek için Yemen'e gelmiş ve çok sayıda kişi onun çabasıyla Mutarrifi görüşleri savunmaktan vazgeçmiştir. Burada, Mutarrifilerin kendi görüşlerini açıklarken, muhtemelen sapkın, batıl bir yolda oldukları ve küfre düştükleri¹⁵⁰ yönündeki eleştirilere karşılık, el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin ve Kasım b. İbrahim'in er-Ressi gibi önde gelen Zeydi imamlara sürekli atıfta bulunmaları ve kendi görüşlerinin aslında önceki Zeydiler tarafından dile getirildiğini be-

¹⁴⁶ Krş. Ay, 146.

¹⁴⁷ Thiele, 540.

¹⁴⁸ El-Muhalli, 2/118.

¹⁴⁹ Eymen Fuad Seyyid, 242.

¹⁵⁰ Mutarriflerin hangi konularda küfre düşmekle suçlandıkları hususunda bkz. Abdullah b. Zeyd el-Ansi, *er-Risaletü'n-Natıka bidalali'l-Mutarrifiyye* (es-Sırau'l-Fikri fi'l-Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye içerisinde ss. 274-288), 275 vd.

lirtmeleri¹⁵¹ dikkat çekmektedir. Ayrıca yine kendi görüşlerini açıklarken “Ehl-i Beyt mezhebine göre...” diyerek söze başlamaları¹⁵² aslında kendilerinin asıl Zeydiler ve Yahya b. Hüseyin’in yolundan gidenler olduklarına vurgu yapmaları anlamına geldiği kanaatindeyiz.

Hicri beşinci yüzyılda Zeydi düşünce içerisinde fikri düzeyde bir tartışma olarak kendini gösteren farklılaşma giderek bir toplumsal bölünmeye dönüşmüştür. Zeydi fırkalar arasındaki mücadelede siyasi iktidarın tavrı belirleyici olmuştur. Burada dikkat çeken husus siyasi gücü elinde tutan Zeydilerin, 5/11. Yüzyıldan itibaren Yemen’e giren Mutezili fikirlerin savunucuları olmaları ve muhaliflerinin görüşlerini çürütmek için Mutezile’nin argümanlarını kendilerine esas almalarıdır. Zeyd b. Ali el-Beyhaki, Abdullah b. Ali el-Ansi ve Mutarrifiyye karşıtı risaleleriyle meşhur olan İshak b. Ahmed b. Abdu’l-Ba’is gibi hocalardan ders alan Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman siyasi mücadelesinin yanı sıra bizzat kendi yazdığı risaleleriyle¹⁵³ mezhep içi fikri mücadeledeki yerini almıştır. Ahmed b. Süleyman’dan sonra Zeydi iktidarın liderliğini eline alan, Mutarriflerle giriştiği münakaşalarda onların küfre düştüğünü iddia eden ve siyasi mücadelesinde şiddet kullanmaktan geri durmayan İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza’nın da el-Hasan b. er-Rassas’dan ders aldığı ve Mutezili fikirleri benimsediği görülmektedir¹⁵⁴. Nitekim Mutarrifilerle en sert mücadele İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza tarafından yürütülmüştür. 603/1205 yılında Mutarrifilerin küfre düştüklerine kanaat getiren Mansur Billah görüşlerinden vazgeçemedikleri için Mutarrifilerin Vakaş’ta bulunan daru’l-hicrelerini yıktırması ve Mutarrifileri dağıtmıştır¹⁵⁵. Maruz kaldıkları

¹⁵¹ Bkz. Süleyman b. Ahmed el-Muhalli, *Kitabu’l-Burhan er-Raik* (es-Sirau’l-Fikri fi’l-Yemen beyne’z-Zeydiyye ve’l-Mutarrifiyye içerisinde ss. 53-90), 54, 55, 58, 59.

¹⁵² Süleyman b. Ahmed el-Muhalli, 53.

¹⁵³ Onun, özellikle “*er-Risaletü’l-Hasime li Enfi’d-Dalal min Mezahibi’l-Mutarrifiyyeti’l-Cuhhal*” isimli risalesi mezhep içi tartışmanın içeriği açısından büyük önem arz etmektedir. Makalenin tamamı için bkz. Abdu’l-Ati, 95-112.

¹⁵⁴ El-Müeyyed Billah, 597.

¹⁵⁵ El-Muhalli, 2/169; el-Müeyyed Billah, 609.

baskı üzerine Mutarrifilerden bir kısmının görüşlerini terk ettikleri bir kısmının ise Ans ve Havlan gibi beldelere dağıldıkları rivayet edilmektedir¹⁵⁶.

SONUÇ

İktidarın kendi hakları olduğu iddiasıyla ortaya çıkan Zeydi hareketin Taberistan ve Yemen'deki devletleşme süreci Zeydiyye mezhebinin kurumsallaşmasına ciddi katkı sağlamıştır. el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. Hüseyin'le birlikte sistematik bir yapıya kavuşan Yemen Zeydiyyesi içerisinde mezhep esasları açısından beşinci/on birinci yüzyılın başlarına kadar her hangi bir farklılaşma gözükmemektedir. Ancak el-Hadi ile'l-Hak tarafından tesis edilen ilk Zeydi hâkimiyetinin son bulmasıyla yaşanan dönemde Zeydiyye içerisinde bir farklılaşma sürecine girilmiştir. Söz konusu bu dönemde Hüseyniyye, Mutarrifiyye ve Muhteri'a gibi fırkaların ortaya çıktığı gözükmemektedir. Esasen fikri anlamda üretken bir dönem olan bu süreçte Zeydi fırkalar arasındaki derinlik, küfürle suçlamaya kadar giden bir boyut kazanmıştır. Mezhep içerisindeki bu çatışmanın altıncı/on ikinci yüzyıl boyunca devam ettiği de anlaşılmaktadır.

6/12. yüzyıl Yemen Zeydi düşüncesi açısından bir değişim dönemi olarak kabul edilebilir. İmam Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman'ın kendi adına davette bulunmasıyla Yemen'de ikinci Zeydi hâkimiyeti de tesis edilmiştir. Ahmed b. Süleyman'la birlikte, imam Mansur Billah Abdullah b. Hamza da fikri-siyasi anlamda Zeydi hareketin şekillenmesine önemli katkı sağlamıştır. Söz konusu her iki imam, siyasi kararlarının yanı sıra kaleme aldıkları eserleriyle de süreçte aktif rol oynamışlardır. Burada kırılma noktası Mutezili eserlerin Yemen'e taşınması hususunda atılan adımlar olmuştur. Daha önce Hazar Zeydileri ile Mutezile arasında kurulan yakın ilişki bu eserlerin transferiyle Yemen Zeydileri ile de kurulmuştur. Zeydi düşüncede yaşanan fırkalaşma süreci ve özellikle

¹⁵⁶ Yahyah b. Hüseyin, 400-401.

Mutarrifiyye ile Muhteri'a arasındaki mücadele Mutezili eserlerin Yemen'e taşınma sürecinde tetikleyici olmuştur.

Daha önce Zeydi-Mutezili ilişkinin yoğun olarak yaşandığı Irak ve Taberistan bölgesine yönelen Yemen Zeydilerinin bu seyahatleri yeni fikirlerle tanışmalarına vesile olmuştur. İktidarı elinde tutan imamların teşviki ve yönlendirmesiyle Zeyd b. Hasan el-Beyhaki ve Abdullah b. Ali el-Ansi gibi dışarıdan Yemen'e gelen isimlerin yanı sıra aynı zamanda onların öğrencileri de olan Kadı Cafer b. Ahmed, Hasan b. Muhammed er-Rassas ve Neşvan b. Said el-Himyeri gibi isimlerin de Zeydi-Mutezili etkileşiminde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Mutarrifiyye ile mücadele etmek gibi belirli bir amaca matuf başlayan süreç, zaman içerisinde Yemen Zeydi düşüncesinde fikri-itikadi anlamda değişime doğru evrilmiştir. Yemen'e taşınan Mutezili eserler ile Yemen'de Mutezili-Zeydiler tarafından üretilen eserlerin de İslam düşüncesi açısından kazanım olduğu söylenebilir.

Yemen'de Zeydiyye-Mutezile ilişkisi konusunda sanılanın aksine asıl etkileşimin ilk dönem Zeydi-Mutezililer arasında değil daha sonraki dönemlerde ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Bu noktada 6/12. yüzyıl, Mutezili fikirlerin Zeydi düşünce içerisinde yer alması açısından önemli bir dönem olmuştur. Bu dönemde gerçekleşen etkileşim bir taraftan Zeydi düşüncenin fikri-felsefi gelişimine katkı sağlarken diğer taraftan Mutezilenin temel kaynakları ve görüşlerinin muhafazası için uygun bir zemin oluşturmuştur. Mutezili öğretiler, Şii-Mutezili temsilciler, özellikle de Zeydi kelimacılar aracılığı ile 16. yüzyıla kadar, Hazar denizi kıyılarında Deylem, Taberistan ve Gilan bölgelerinde, 20. Yüzyıla kadar da Yemen'de varlığını sürdürme imkanı bulmuştur. Özellikle Basra okuluna ait öğretilerin günümüze kadar ulaşmasında Zeydiyye'nin önemli katkısı olmuştur.

Öte yandan, siyasi iktidarın mezheplerin şekillenmesindeki etkisini burada da açıkça görmek mümkündür. Nitekim, 6/12. yüzyılda Mutarrifiler ve Muhteriiler olarak iki önemli gruba ayrılan Zeydilerin itikadi ve toplumsal anlamda şekillenmesinde iktidarı elinde tutan Zeydilerin tercihleri belirleyici olmuştur. Muhteri'a mensupları, muarızları olan Mutarrifilerle fikri anlamda giriştikleri mücadeleyi, Mutezili fikirlerden ve iktidarın imkanlarında da faydalanarak siyasi ve

askeri anlamda da devam ettirmişler ve neticede İmam Mansur Billah Abdullah b. Hamza'nın yoğun çabaları sonucunda Mutarrifi olarak bilinen Zeydileri fikri-siyasi açıdan toplumsal alanın dışına itmişlerdir. Söz konusu mücadelenin sonucunda Mutarrifilerin çoğunun kendi görüşlerini terk ettikleri ifade edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdu'l-Ati, Abdu'l-Gani Mahmud, *es-Sırau'l-Fikri fi'l-Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye*, yrz. 2002.
- Abdulfettah Şayef Numan, *el-İmamu'l-Hadi Veliyyen Fakihan ve Mücahiden*, yrz. 1989.
- Ahmed b. Yakub, el-Fakih el-Kadi el-Hüseyn, *Siretü'l-İmam Mansur Billah el-Kasım b. Ali el-Ayyani*, thk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşi, San'a 1996.
- Ahmed Mahmud Suphi, *ez-Zeydiyye*, Kahire 1984.
- Akoğlu, Muharrem, *Büveyhiler Döneminde Mutezile*, Ankara 2008.
- el-Alevi, Ali b. Muhammed b. Ubeydullah el-Abbasi, *Siretü'l-Hadi ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyn*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut 1972.
- Ali b. Abdilkerim, el-Fadıl Şerafuddin, *ez-Zeydiyye; Nazariyye ve Tatbik*, Amman 1985.
- Zeyd, Ali Muhammed, *Teyyaratu Mu'tezileti'l-Yemen fi'l-Karni's-Sadisi'l-Hicri*, San'a 1997.
- el-Ansi, Abdullah b. Zeyd, *er-Risaletü'n-Natika bi Dalali'l-Mutarrifiyye* (es-Sırau'l-Fikri fi'l-Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye içerisinde ss. 274-288).
- Ay, Mahmut, "Mutezilecilikten Arta Kalan Mutezile", *İslamiyat*, c. 6, s. 1 (Ocak-Mart 2003).
- Aydın, Osman, "Mu'tezile", *İslam Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. H. Onat-S. Kutlu, Ankara 2012.
- ....., Osman, *Akılci Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mutezile Ekolü*-Ankara 2010.
- ....., Osman, *Mu'tezili İmamet Düşüncesinde Farklılaşma Süreci*, Ankara 2003.
- Bebek, Adil, "el-Ka'bi", *DİA*, c. XXIV (2001).

- Bozan, Metin, “Şii Fırkaların Tasnifi, Nispet Edildikleri İmamlar Eksenli Bir Deneme”, *DÜİFD.*, C.VI, sayı 1 (2004).
- el-Ca'di, İbn Semure Ömer b. Ali, *Tabakatu Fukahai'l-Yemen*, thk. Fuad Seyyid, Kahire 1957.
- el-Curafi, Abdullah b. Abdilkerim el-Yemeni, *el-Muktetaf min Tarihi'l-Yemen*, thk. Zeyd b. Ali el-Vezir, Beyrut 1987.
- Doğan, İsa, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Samsun 1996.
- el-Ekva, İsmail b. Ali, “Neşvan el-Himyeri” mad., *DİA*, c. 33 (2007).
- el-Eşari, Ebu'l-Hüseyin Ali b. İsmail, *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin ve İhtilafu'l-Musallin*, thk. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1980.
- Eymen Fuad Seyyid, *Tarihu Mezahibi'd-Diniyye fi Biladi'l-Yemen*, Kahire 1988.
- Ferrruh, Ömer, *Tarihu'l Edebu'l Arabiy*, V. Baskı, Beyrut, 1989.
- el-Figi, İsamuddin Abdurrauf, *el-Yemen fi Zilli'l-İslam*, San'a 1981.
- Gochenour, David Thomas, *The Penetration of Zaydi Islam into Early Medieval Yemen*, Massachusetts 1984.
- Gökalp, “Zeydiyye Mezhebinin Görüşleri, Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *ÇÜİFD.*, c. 7, sayı 2 (Temmuz-Aralık 2007).
- ....., “Zeydiyye” mad., *DİA*, c. 44 (2013).
- ....., Yusuf, “İmamet Nazariyesi Bağlamında Zeydiyye'nin İmamiyye'ye Yönelik Eleştirileri”, *ÇÜİFD.*, c. 14/1, (Ocak-Haziran 2014).
- ....., Yusuf, “Yemen'de Zeydi Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı”, e-makalat Mezhep Araştırmaları, c. VI/2 (Güz 2013).
- ....., Yusuf, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) AÜSBE., Ankara 2006.
- ....., *Zeydilik ve Taberistan'da Yayılışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), AÜSBE., Ankara 1999.
- el-Hadi ile'l-Hak, Yahya b. Hüseyin, *Mecmuu Resaili'l-İmam el-Hadi ile'l-Hak Yahya b. el-Hüseyin b. Kasım b. İbrahim*, thk. Abdullah b. Muhammed eş-Şazeli, Sa'da 2001,
- ....., Yahya b. Hüseyin, *Resailü'l-Adl ve't-Tevhid*, thk Muhammed Ammara, Kahire 1981.
- el-Hakim el-Cüşemi, Ebu Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. el-Hakim, Ebu Sa'd el-Muhsin b. Muhammed, *Şerhu'l-Uyuni'l-Mesail*, Tunus 1974.

- el-Hamevî, Yakut er-Rûmî, *Mu'cemul Udebâ' İrşâdu'l Erîb İlâ Ma'rifeti'l Edîb*, Thk: İhsan Abbas, I. Baskı, Beyrut, 1993.
- Hansu, Hüseyin, Mutezile ve Hadis, Ankara 2004.
- el-Haruni, En-Natık bi'l-Hak Yahya b. Hüseyin, *el-İfade fi Tarihi Eimmeti'z-Zeydiyye*, thk. Yahya Salim İzzan, Sa'da 1996.
- el-Husi, Bedruddin b. Emiriddin, *el-Mutarrifiyye*, San'a 2001.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said el-Endülûsi, *Cemheretü Ensabi'l-Arab*, thk. Komisyon, Beyrut 1983.
- İbn İsfendiyar, Muhammed b. el-Hasan, *History of Tabaristan*, ing. çev. Edward G. Browne, Leyden 1905.
- İbnu'l-Murtaza, Ahmed b. Yahya, Kitabu *Tabakati'l-Mutezile*, thk. Susanna D. Wilzer, Beyrut trz.
- İbnu'n-Nedim, Muhammed b. İshak, *Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan, Beyrut 1994.
- Kadı Abdulcabbar, İmaduddin Ebi'l-Hasan Abdulcebbar b. Hasan, *Fırak ve Tabakatu'l-Mutezile*, nşr. Ali Sami en-Neşşar-İsamuddin M. Ali, yrz. 1972.
- ....., *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhid*, thk. Thk. Abdulhalim Mahmud Süleyman, Daru'l-Misriyye, ts.
- Kadı Cafer b. Ahmed b. Abdisselam, "Megavidu'l-İnsaf fi Mesailu'l-Hilaf", Abdu'l-Ati'nin *es-Srau'l-Fikri fi'l-Yemen bene'z-Zeydiyye ve'l-Mutarrifiyye* içerisinde, ss. 116-126.
- Kadir Demirci-Mehmet Ümit, "Zeydi Kaynaklar ve Zeydiyye Üzerine Yapılmış Çalışmalar", *İslami İlimler Dergisi*, yıl 6, sayı 1, (Bahar 2011).
- Kallek, Cengiz, "Cafer b. Ahmed" mad., *DİA.*, c. 6 (1992), ss. 545-546.
- Khan, M.S., "The Early History Zaydi Shi'ism in Daylaman and Gilan", *ZDMG*, Band 125 (1975).
- el-Kıftî, Cemaleddin Ebu'l Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l Fadl İbrahim, Kahire 1986.
- Madelung, Wilferd, "Alids of Tabaristan, Daylaman and Gilan", *E. Ir.* VIII, (London 1985),
- ....., Wilferd, "The Alid Rulers of Tabaristan, Daylaman and Gilan", *Atti Del Terzo Congresso The Studi Arabic Islamic*, Revello 1966.

- Makrizi, Takiyyuddin Ahmed b. Ali b. Abdilkadir, *el-Mevaiz ve'l-İtaibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-A'sar*, Beyrut trz.,
- el-Malati, Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed, *et-Tenbih ve'r-Red ale Ehl-i'l-Ehva ve'l-Bid'a*, thk. Muhammed Zahid el-Kevseri, Beyrut 1968.
- el-Mansur Billah, Abdullah b. Hamza b. Süleyman, *Kitabu's-Şafi*, 1-IV, San'a 1986.
- ....., *el-Ikdu's-Semin fi Ahkami'l-Eimmeti'l-Hadin*, thk. Abdus-selam b. Abbas el-Vecih, Amman 2001.
- el-Muhalli, Hasan Hüsamuddin Humejd b. Ahmed, *Kitabu Hadai-ki'l-Verdiyye fi Menakibi Eimmeti'z-Zeydiyye*, Yazmadan tıpkı basım, trz.
- el-Murtaza Lidinillah, Muhammed b. Yahya b. el-Hüseyin el-Hadi İle'l-Hak (310/922), *Kitabu'l-Usul*, thk. Abdullah b. Hamud el-İzzi, Sa'da 2001.
- el-Müeyyed Billah, İbrahim b. el-Kasım, *Tabakatu'z-Zeydiyyeti'l-Kübra (Bulugu'l-Murad ila Ma'rifeti'l-İsnad)*, thk. Abdüsselam b. Abbas el-Vecih, Amman 2002.
- el-Müeyyidi, Meciduddin b. Muhammed b. Mansur b. El-Haseni, *et-Tuhaf Şerhu Zülef*, thk. Ali b. Abdulkerim, San'a 1997.
- ....., *Levamiu'l-Envar fi Cevamiu'l-Ulum ve'l-Asar*, Sa'da 1993.
- en-Naşi el-Ekber, Ebu'l-Abbas Abdullah b. Şirşir el-Enbari, *Mesailü'l-İmame-Kitabu'l-Evsat fi'Makalat*, thk. Josef Van Ess, Beyrut 1971.
- Neşvanu'l-Himyeri, Ebu Said b. Ebi Himyer, *Mulûkü Himyer ve Akyâlü'l Yemen ve Şerhuhâ el-Müsemma Hülâsetu's-Sire el-Câmia li Acâibi Ahbâri'l Mülûki't-Tebabia*, Leipzig 1865.
- ....., *Kasidetu'l Himyeri*, Nşr. Rene Basset, (La Kaşida Himyarite adıyla neşretti.), Nouvelle Edition, Alger Typographie Adophe Jourdan, 1914.
- ....., *Huru'l-Iyn*, thk. Kemal Mustafa, Kahire 1948.
- Özaydın, Abdulkerim, "Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman" mad., *DİA*, c. 32 (2206).
- er-Rassas, Ahmed b. el-Hasan, *Misbahu'l-Ulum fi Ma'rifeti Hayyi'l-Kayyum el-Ma'ruf bi Selasine Mesele*, thk. M.A. Kafafi, Beyrut 1971.
- Sezgin, Fuat, *Tarihu't-Turasi'l-Arabi*, c.1. cüz 3, Arap. Çev. Mahmud Fehmi Hicazi, 1983.

- Suyûtî, Celâlettin Abdurrahman, *Buğyetu'l Vuât fi Tabakâti'l-Lüğaviyyîne ve'n-Nuhât*, Thk: Muhammed Ebul Fadl İbrahim, Daru'l Fikr, 1989.
- Süleyman b. Ahmed el-Muhalli, *Kitabu'l-Burhan er-Raik* (es-Sırau'l-Fikri fi'l-Yemen beyne'z-Zeydiyye ve'l-Mutarriyye içerisinde ss. 53-90).
- eş-Şehristani, Ebu Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk. Abdülemir Ali Mehna-Ali Hasan Faur, Beyrut 1996.
- Thiele, Jan, "Propagating Mu'tazilism in the VIth/XIIth Century Zaydiyya: The Role of al-Hasan al-Rassas", *Arabica*, 57 (2010).
- Ümit, Mehmet, "Hazar Zeydileri ve Mutezililer", *İslami İlimler Dergisi*, c. 6, s. 1 (Bahar 2011), ss.231-254.
- ....., Mehmet, *Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi Zeyd b. Ali'den Kasım er-Ressi'nin Ölümüne Kadar*, İstanbul 2010.
- el-Vecih, Abdüsselam b. Abbas, *A'lamü'l-Müellifini'z-Zeydiyye*, Amman 1999.
- ....., *Masadiru't-Turasi fi'l-Mektebati'l-Hassa fi'l-Yemen*, I-II, San'a 2002.
- el-Vezir, es-Seyyid Sarimuddin İbrahim b. Muhammed, *el-Felekü'd-Devvar*, thk. Muhammed Yahya Salim İzzan, Sa'da 1994.
- Yahya b. el-Hüseyn b. el-Kasım b. Muhammed b. Ali, *Gayetü'l-Emani fi Ahbari'l-Katri'l-Yemani*, thk. Said Abdulfettah Aşur, Kahire 1968.
- el-Yemenî, Necmuddin Ammâra, *Târihu'l Yemen el-Müsemma el-Müfid fi Ahbari San'a ve Zebîd (Şuarau Mülûk ve A'yânuhâ ve Udebâuhâ)*, thk: Kadı Muhammed b. Ali el-Akva' el-Havâliy, I. Baskı, Mısır, 1976.
- Yücel, Fatih, "Fıkıh Usulünde Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi", *İslami İlimler Dergisi*, yıl 6, sayı 1 (Bahar 2011).